

घटक १

आंतरराष्ट्रीय संबंधाचे दृष्टीकोन-१

(Approaches to International Relations-I)

घटक रचना

- १.१ उद्दिष्टे
- १.२ प्रस्तावना
- १.३ उदारमतवादी दृष्टीकोन (Liberal Approach)
 - १.३.१ समाजशास्त्रीय उदारमतवाद (Sociological Liberalism)
 - १.३.२ परस्परावलंबी उदारमतवाद (Interdependence Liberalism)
 - १.३.३ संस्थात्मक उदारमतवाद (Institutional Liberalism)
 - १.३.४ गणराज्य उदारमतवाद (Republican Liberalism)
- १.४ वास्तववादी दृष्टीकोन (Realist Approach)
 - १.४.१ वास्तववादी दृष्टीकोनाचे मूल्यमापन-
- १.५ संरचनावादी दृष्टीकोन (Constructivist Approach)
 - १.५.१ संरचनावादाच्या मर्यादा आणि समीक्षण
- १.६ समारोप
- १.७ सराव प्रश्न
- १.८ संदर्भ

१.१ उद्दिष्टे

- दृष्टीकोन म्हणजे काय हे समजून घेणे
- उदारमतवादी दृष्टीकोनाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी व प्रमुख प्रवाह समजून घेणे
- वास्तववादी दृष्टीकोनाची गृहीतके अभ्यासणे
- संरचनावादी दृष्टीकोनाची पायाभूत तत्वे समजून घेणे

१.२ प्रस्तावना

१९१९ मध्ये वेल्स विद्यापीठामध्ये सर्वप्रथम आंतरराष्ट्रीय संबंधाच्या अभ्यासासाठी वुड्रो विल्सन अध्यासन केंद्राची स्थापना करण्यात आली. सुरवातीच्या काळात प्रा. अल्फ्रेड झिमर्न, चार्ल्स वेबस्टर, इ.एच कार यांसारख्या अभ्यासकांनी आंतरराष्ट्रीय संबंधाच्या अभ्यासास दिशा दिली. या काळात आंतरराष्ट्रीय संबंधाच्या अभ्यासासाठी राजनयिक इतिहास (Diplomatic History), आंतरराष्ट्रीय कायदा आणि संघटनांचा अभ्यास, सत्ता संबंधांचा अभ्यास यांचा आधार घेण्यात आला. या सर्व घटकांच्या आंतरराष्ट्रीय संबंधावरील प्रभावामुळे या विषयाचे स्वरूप कसे असावे ? या विषयात कोण-कोणत्या

घटकांचा समावेश करण्यात यावा? याविषयी विचारवंतांमध्ये एकमत होत नव्हते. परिणामी आंतरराष्ट्रीय संबंध ही संज्ञा वापरण्याऐवजी विविध विचारवंतांनी आंतरराष्ट्रीय घडामोडी (International Affairs), जागतिक घडामोडी (World Affairs), जागतिक राजकारण (World Politics) आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारण (International Politics) अशा वेगवेगळ्या संज्ञांचा वापर केला आहे. संज्ञांमधील ही भिन्नता आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या अध्ययनासाठी अवलंबलेल्या दृष्टिकोनातील वैविध्यामुळे आढळते.

अभ्यासाच्या सुरवातील सर्वप्रथम दृष्टिकोन (Approach) म्हणजे काय? हे पाहणे अगत्याचे ठरते. प्रमुख राजकिय तत्वचिंतक व्हरनॉन व्हॅन डार्क यांनी आपल्या Political Science: A Philosophical Analysis या ग्रंथात 'दृष्टिकोन' या शब्दाची व्याख्या मांडली आहे. डार्क यांच्या मते "दृष्टिकोनामध्ये निवडीच्या निकषाचा समावेश असतो: विशिष्ट समस्येची अथवा प्रश्नाची निवड करणे आणि या प्रश्नांना सोडविण्यासाठी आवश्यक माहिती निवडून सादर करण्यासाठी अवलंबलेले निकष आणि प्रश्न अथवा माहितीच्या समावेश करण्यासाठी किंवा वगळण्यासाठी अवलंबलेल्या मापदंडांचा समावेश असतो". सोप्या भाषेत सांगायचे झाल्यास "दृष्टिकोन म्हणजे विशिष्ट प्रश्न अथवा समस्येकडे बघण्याची आणि त्या प्रश्न सोडवण्याची शास्त्र आधारित दृष्टी".

आधी सांगितल्याप्रमाणे, आंतरराष्ट्रीय संबंध म्हणजे काय? आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधाचे स्वरूप नक्की कसे आहे? हे बघण्यासाठी विविध अभ्यासकांनी विविध दृष्टिकोनांचा वापर केला आहे. प्रस्तुत प्रकरणांमध्ये आपण आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या अभ्यासाशी निगडित उदारमतवादी दृष्टिकोन (Liberal Approach), वास्तववादी दृष्टिकोन (Realist Approach) आणि संरचनावाद (Constructivism) या तीन दृष्टिकोनांचा अभ्यास केला आहे.

१.३ उदारमतवादी दृष्टिकोन (Liberal Approach)

आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या अभ्यासाचा उदारमतवादी दृष्टिकोनाची पार्श्वभूमी आधुनिक उदारमतवादी राज्याच्या उगमाशी जोडता येईल. आधुनिक नागरी समाजातील तसेच भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील मानवी प्रगतीच्या क्षमतेकडे लक्ष वेधत असतांना या प्रगतीतून 'राज्य' आपल्या नागरिकांना व्यक्तिगत स्वातंत्र्याची हमी देऊ शकते असा विचार जॉन लॉकने मांडला. आधुनिकतेतून चांगले जीवन, निरंकुश सत्तेपासून मुक्तता आणि भौतिक कल्याणकारी सुविधांचा लाभ घेणे शक्य होते. सतराव्या शतकात आधुनिकीकरणासोबतच वैज्ञानिक क्रांती आणि उदारमतवादी बुद्धीजीवी क्रांती घडून आली. या उदारमतवादी बुद्धीजीवी क्रांतीने मानवी तर्क आणि विवेकवाद यांवर विशेष भर दिला. उदारमतवादी विचारवंत प्रगतीकडे विशेष लक्ष देतात. म्हणूनच, जेरेमी बेंथम याने 'उदारमतवादी राज्य जास्तीत जास्त लोकांचे जास्तीत जास्त सुख देणारी राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्था निर्माण करू शकते' हा विचार मांडला.

मुख्यत्वे, उदारमतवादी दृष्टिकोन हा प्रामुख्याने तीन पायाभूत तत्वावर आधारलेला आहे.

१. मानवी स्वभावाचे सकारात्मक चित्रण

२. आंतरराष्ट्रीय संबंधाचे स्वरूप परस्पर संघर्ष ऐवजी परस्पर सहकार्यावर आधारलेले आहे या विचारावर दृढविश्वास

३. प्रगतीवर श्रद्धा

उदारमतवादी दृष्टीकोन हा मानवी स्वभावातील सकारात्मक बाजू अधोरेखित करीत मानवी तर्कास (Reason) महत्त्व देतो. व्यक्ती हा विशिष्ट मर्यादेपर्यंत स्वहिताकडे लक्ष देतो आणि स्पर्धेस महत्त्व देतो. मात्र अनेकदा व्यक्ती- व्यक्तींमध्ये हितसंबंध परस्परांशी वाटून घेतलेले असल्याने व्यक्ती ही सामाजिक जीवनात परस्पर समन्वय साधण्याकडे लक्ष देते. व्यक्तिगत जीवनातील ही तत्वे आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही जसेच्या तसे लागू पडतात तेव्हा आंतरराष्ट्रीय संबंधांतही या तर्कसंगत तत्वांना अवलंबता येईल असा विचार उदारमतवादी विचारवंत मांडतात. वेगळ्या भाषेत सांगायचे झाल्यास 'संघर्ष' आणि 'युद्ध' ही अनिवार्य नसून जेव्हा राष्ट्रे आपल्या तर्कसंगत विचारास महत्त्व देऊन परस्परांच्या हिताच्या दृष्टीने निर्णय घेऊ लागतात तेव्हा आंतरराष्ट्रीय सीमांवर वाद होणे अशक्य बनते. व्यक्तीमधील मानवी तर्काच्या माध्यमातून मानवी भीती आणि सत्तेच्या तृष्णेवर विजय मिळवता येतो. परस्पर हितसंबंध हा राष्ट्रांना एकत्र आणणारा दुवा असल्याने आंतरराष्ट्रीय संबंधाचे स्वरूप हे सहकार्याचे (Cooperation) ठरते.

प्रगतीवरील श्रद्धा हे उदारमतवादी दृष्टीकोनाचे दुसरे मूलभूत तत्त्व आहे. मात्र किती प्रगती साधावी? वैज्ञानिक आणि तांत्रिक प्रगती बरोबरच सामाजिक आणि राजकीय प्रगतीचे काय प्रगतीस काही मर्यादा आहेत का? प्रगती कुणासाठी आहे? असे अनेक प्रश्न याठिकाणी उपस्थित केले जातात. पहिल्या महायुद्धानंतर आदर्शवादी उदारमतवादाचा उगम झाला. मात्र दुसऱ्या महायुद्धानंतर या उदारमतवादास उतरती कळा लागली. असे असले तरीही शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर उदारमतवादास साम्यवादाच्या पराभवामुळे नवीन गती प्राप्त झाली असेही आपण म्हणू शकतो.

उदारमतवाद्यांच्या मते, प्रगती ही व्यक्तीशी जोडलेली संकल्पना आहे. जॉन लॉकने म्हटल्याप्रमाणे 'राज्याचे अस्तित्व हेच मुळात राज्यातील नागरिकांच्या स्वातंत्र्याची पाठराखण करण्यासाठी झालेले असून व्यक्तीच्या जीवित आणि स्वातंत्र्याच्या रक्षणाची जबाबदारी राज्याने स्वीकारलेली असते'. याउलट, वास्तववादी विचारवंत हे व्यक्तीला प्राधान्य देण्याऐवजी राज्यास प्राधान्य देतात व राज्य ही अंतिम असून सत्ता हे साधन आहे असा युक्तिवाद मांडतात. वास्तववादी विचारवंतांच्या या युक्तिवादावर उदारमतवादी विचारवंतांनी आक्षेप नोंदवला असून राज्य ही 'संविधानात्मक' यंत्रणा असून कायद्याचे अधिराज्य (Rule of Law) निर्माण करीत राज्य नागरिकांच्या जीवित आणि संपत्तीच्या अधिकारांचे रक्षण करते. तेव्हा अशा प्रकारचे 'संविधानात्मक राज्य' आंतरराष्ट्रीय पातळीवर परस्परांच्या मतांचा तसेच हितसंबंधांचा आदर करते. आणि आवश्यकता पडल्यास आपल्या हितसंबंधांना इतरांच्या हितसंबंधांची इतर राज्यांची जुळवून घेते. हा युक्तिवाद अठराव्या शतकातील ब्रिटिश विचारवंत जेरेमी बेंथम यांनी मांडला होता. बेंथमने

‘आंतरराष्ट्रीय कायदा’ (International Law) ही संकल्पना मांडली असून त्याच्या मते, ‘संविधानात्मक राज्य आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे पालन करण्यासाठी आपल्या परराष्ट्र धोरणामध्ये अनुकूल बदल घडवून आणतात’. जेरेमी बेंथमच्या या विचाराचे जर्मन विचारवंत इमॅन्युअल कांतने समर्थन केले असून ‘जग हे अशा संविधानात्मक यंत्रणांपासून बनले असून राज्य (ज्याला कांतने गणराज्य असे संबोधले आहे) ही चिरंतन शांतता प्रस्थापित करू शकतात’ असा विचार मांडला.

थोडक्यात सांगायचे झाल्यास, उदारमतवादी दृष्टीकोन हा आधुनिक संविधानात्मक राज्याच्या निर्मितीशी जोडलेला आहे. आधुनिकता हा जीवनाच्या प्रगतीचा आधार असल्याने आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये आधुनिकतेमुळे राष्ट्रा-राष्ट्रांना परस्पर विकास साधणे शक्य होते. प्रगती ही व्यक्तिच्या जास्तीत जास्त व्यक्तींच्या भल्यासाठी केली जाणारी यंत्रणा गोष्ट असून जेव्हा प्रगतीची संकल्पना जागतिक घडामोडींमध्ये अवलंबली जाते तेव्हा परस्पर सहकार्य हा अंतिम उद्देश्य बनतो.

जोसेफ नाय रॉबर्ट कोहेन आणि झकीर व मॅथ्यू यांनी आपल्या लेखनातून उदारमतवादाचे (१) समाजशास्त्रीय उदारमतवाद (Sociological Liberalism), (२) परस्परावलंबी उदारमतवाद (Interdependence Liberalism), (३) संस्थात्मक उदारमतवाद (Institutional Liberalism) आणि (४) गणराज्य उदारमतवाद (Republican Liberalism) असे चार प्रकार मांडले आहेत. या चार प्रकारांचे थोडक्यात विश्लेषण पुढीलप्रकारे करता येईल.

१.३.१ समाजशास्त्रीय उदारमतवाद (Sociological Liberalism):

आंतरराष्ट्रीय संबंधात प्रामुख्याने राज्यांमधील सत्तासंघर्षाचा अभ्यास होतो हा वास्तववादी विचार समाजशास्त्रीय उदारमतवादी विचारवंत नाकारतात. समाजशास्त्रीय उदारमतवाद्यांच्या मते हा विचार संकुचित आणि एकेरी असून ‘आंतरराष्ट्रीय संबंध म्हणजे केवळ राज्यांमधील संबंध अथवा सत्तासंघर्ष नसून आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये राष्ट्रांतर्गत संबंध जसे की व्यक्ती, समूह, संघटना यांच्यातील संबंधांचाही समावेश होतो’. जेम्स रोसेनाऊ यांनी राष्ट्रा- राष्ट्रांतील संबंध ही अशी प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये विविध देशांच्या शासनातील परस्पर संबंधांना व्यक्ती, गट, समाज यांच्याकडून सहकार्य लाभते असा विचार मांडला. समाजशास्त्रीय उदारमतवादी विचारवंत हे व्यक्ती-व्यक्तींमधील सहकार्य आणि शांततेच्या धारणास विशेष महत्त्व देतात. प्रमुख समाजशास्त्रीय उदारमतवादी विचारवंतांमध्ये रिचर्ड कॉबडेन, कार्ल डॉइश, जॉन बर्टन, जेम्स रोसेनाऊ यांचा समावेश होतो. राष्ट्रा-राष्ट्रांतील संबंधांमुळे विविध देशांतील व्यक्ती एकत्र येऊन मानवी समाजाची आणि पर्यायाने जागतिक समाजाची निर्मिती करतील असा आशावाद समाजशास्त्रीय उदारमतवादींनी मांडला आहे.

१.३.२ परस्परावलंबी उदारमतवाद (Interdependence Liberalism):

परस्परावलंबी उदारमतवाद हा ‘परस्परांवरील अवलंबन’ (Mutual Dependence) या संकल्पनेवर आधारित असून ‘व्यक्ती आणि जगभरातील विविध शासन यंत्रणा या जगात

इतरत्र होत असलेल्या विविध घटनांमुळे प्रभावित होत असतात' या विचारावर आधारलेला आहे. आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेस महत्त्व देत असताना राज्या- राज्यांचे परस्परांवरील अवलंबन दिवसेंदिवस वाढत आहे. रिचर्ड रोसेक्रान्स यांनी औद्योगीकरण आणि आधुनिकीकरणामुळे राज्यांराज्यांतील वाढत असलेल्या परस्परावलंबन तसेच राज्यांच्या धोरणनिर्मितीवर पडणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास केला आहे. जगाच्या इतिहासात राज्यांनी सैन्य शक्ती आणि भौगोलिक विस्ताराच्या माध्यमातून आपला विस्तार केलेला दिसतो. मात्र आजच्या आधुनिकीकरणाच्या काळात औद्योगीकरण आणि आर्थिक विकासातून विविध देश विस्तार करीत आहेत. जगातील देश हे आज 'व्यापारी देश' बनले असून आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्था ही विकसीत आणि विकसनशील देशांतील श्रम व औद्योगिकरणाच्या दरीमुळे परस्परावलंबी बनली आहे. औद्योगिक दृष्ट्या संपन्न असलेल्या विकसित देशांना श्रमासाठी विकसनशील देशांवर अवलंबून राहावे लागते. औद्योगिकरण, प्रगती आणि परस्परावलंबन या तीन घटकांना जोडून डेव्हिड मित्रानी या विचारवंताने 'एकत्रीकरणाचा सिद्धांत' (Theory of Integration) मांडला असून 'औद्योगिकरण आणि आधुनिकीकरणामुळे व्यापक प्रमाणात परस्परावलंबन वाढत असून त्यामुळे भिन्न भिन्न प्रकारचे देश एकत्रित येऊन शांतता प्रस्थापित होईल' असा विचार मांडला. डेव्हिड मित्रानीप्रमाणेच अर्नेस्ट हास या विचारवंतानेही नवसंरचनावादी सिद्धांत (Neo-structural Theory) मांडत राज्यांच्या एकत्र येण्याच्या विचारास दुजोरा दिला. परस्परावलंबी उदारमतवादामध्ये महत्त्वाचे पाऊल म्हणजे रॉबर्ट कोहेन आणि जोसेफ नाय यांनी मांडलेला 'गुंतागुंतीचा परस्परावलंबी सिद्धांत' (Complex Interdependence Theory). रॉबर्ट कोहेन आणि जोसेफ नाय यांच्या Power and Interdependence या पुस्तकात 'समकालीन जग हे गुंतागुंतीच्या परस्परावलंबनावर चालत असून हे परस्परावलंबन आधीच्या आंतरराष्ट्रीय संबंधांपेक्षा भिन्न आहे. विशेषतः शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर परस्परावलंबन वाढले आहे' असा विचार मांडला आहे. शीतयुद्ध कालखंडात किंवा त्याआधी संघर्ष उद्भवल्यास राष्ट्रांकडून सैन्याचा वापर करणे शक्य होते. मात्र गुंतागुंतीच्या परस्परावलंबनामध्ये असे घडू शकत नाहीत. याची दोन कारणे सांगता येतील. सर्वप्रथम, आंतरराष्ट्रीय संबंध हे केवळ राष्ट्र प्रमुखांनी घडवून आणलेले संबंध नसून त्यामध्ये इतरही अनेक कारक घटकांचा समावेश असतो. दुसरे असे कि राष्ट्रा- राष्ट्रांतील संबंध हे व्यक्ती, समुदाय, राज्य, अशा अनेक घटकांनी प्रभावित झालेले असतात.

१.३.३ संस्थात्मक उदारमतवाद (Institutional Liberalism):

संस्थात्मक उदारमतवाद हा आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी संस्थांच्या आवश्यकतेची गरज अधोरेखित करतो. अमेरिकन राष्ट्राध्यक्ष वुड्रो विल्सन यांनी मांडलेला 'आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील अनागोंदीची परिस्थिती (Anarchy) दूर करून शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय संघटनांची आवश्यकता आहे' हा विचार संस्थात्मक उदारमतवादी विचारवंत पुढे नेतात. आंतरराष्ट्रीय संस्था आणि संघटनांच्या निर्मितीमुळे राज्यांराज्यांतील परस्पर सहकार्य सहज शक्य होते. मात्र त्यामुळे शांततेची हमी दिली जाऊ शकत नाही हेही तितकेच खरे. शक्तिशाली राज्ये स्वतःवर सहजासहजी नियंत्रण स्वीकारत नाहीत, त्याचप्रमाणे सार्वभौमत्वाच्या तत्वाला तडजोड करणे कोणत्याही राज्याला सहज शक्य होत नाहीत. अर्थात अशा वेळी आंतरराष्ट्रीय संघटना विशेष

महत्त्वाची भूमिका बजावतांना दिसतात. आंतरराष्ट्रीय संघटना या कोणत्याही एका राज्याच्या नियंत्रणात नसून त्यांचे स्वतंत्र अस्तित्व अस्तित्व असते. संस्थात्मक उदारमतवाद्यांच्या मते, 'आंतरराष्ट्रीय संघटना या राज्यांमध्ये परस्पर सहकार्य वाढीस लावून त्याद्वारे राज्यातील अविश्वासाची भावना आणि परस्परांविषयी असलेल्या संशय आणि भीतीचे वातावरण निवळण्यास मदत करतात'. आंतरराष्ट्रीय संघटनांची सकारात्मक भूमिका म्हणजे आंतरराष्ट्रीय संघटनांद्वारे राज्य- राज्यांमधील सहकार्य हे वाढत जाते.

१.३.४ गणराज्य उदारमतवाद (Republican Liberalism):

निरंकुश राजकीय व्यवस्थांचा तुलनेने उदारमतवादी लोकशाही व्यवस्था या शांतताप्रिय आणि न्यायाचे पालन करणाऱ्या असतात या युक्तिवादावर 'गणराज्य उदारमतवाद' ही संकल्पना आधारलेली आहे. सर्वप्रथम इमॅन्युएल कांत यांनी गणराज्यांमध्ये संघर्ष होत नाही असा युक्तिवाद मांडला. डॉ बाब्ट यांनी हा युक्तिवाद पुढे नेला तर १९८३ मध्ये मायकल डॉईल यांनी 'लोकशाही राष्ट्रांमध्ये संघर्ष होत नाही' असा सिद्धांत मांडला. मायकल डॉईल यांच्या सिद्धांताचे तीन प्रमुख आधार मानले जातात. सर्वप्रथम, लोकशाही राष्ट्रांमधील राजकीय संस्कृती ही संघर्षाची शांततामय मार्गाने सोडवणूक करण्यावर भर देते. लोकशाहीमध्ये आंतरराष्ट्रीय प्रश्न शांततेने सोडवले जावेत यावर भर दिला जातो. याचे कारण लोकशाही राष्ट्रांतील निर्णय प्रक्रिया ही प्रामुख्याने नागरिकांवर आधारलेली असते. दुसरे असे की, सर्व लोकशाही राष्ट्रांमध्ये समान नैतिक मूल्यांबाबत एकवाक्यता आढळते, यालाच इमॅन्युएल कांत याने 'शांततामय संघटन' (Pacific Union) असे नाव दिले आहे. हे संघटन कोणत्याही औपचारिक शांततामय तहाच्या माध्यमातून होत नसून त्यामध्ये अव्यक्त स्वरूपातील परस्पर सहमती असते. शांततामय मार्गाने प्रश्नांची सोडवणूक करण्यात अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य मुक्तसंवाद यांना महत्त्व दिले जाते. तिसरे असे की, लोकशाही राष्ट्रांमधून शांतता, आर्थिक सहकार्य आणि परस्परावलंबन यामुळे अधिक दृढ होत जाते. पॅसिफिक युनियनद्वारे परस्परांमधील व्यापारी तत्वाला (Spirit of Commerce) महत्त्व प्राप्त होते. गणराज्य उदारमतवादी शांतता आणि परस्पर सहकार्य बाबत आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रस्थापित होईल याबाबत सकारात्मक असतात. शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर साम्यवादाचा अंत झाल्याने हा विचार वेगाने पुढे जाऊ लागला. पूर्व युरोप, लॅटीन अमेरिका आणि आफ्रिकेमध्ये लोकशाहीची झपाट्याने वाढ होऊ लागल्यानंतर या विषयाला अधिक बळकटी मिळाली.

१.४ वास्तववादी दृष्टीकोन (Realist Approach)

उदारमतवाद याप्रमाणेच आंतरराष्ट्रीय संबंधांचे अभ्यासाचा वास्तववादी दृष्टिकोनाची पार्श्वभूमी मोठी आहे. जॅक्सन आणि सोरेनसन यांनी आंतरराष्ट्रीय संबंधातील वास्तववादी दृष्टिकोनाच्या इतिहासाचे तीन टप्पे मांडले आहेत. यापैकी सुरुवातीचा टप्पा ग्रीक इतिहासकार थ्युसिडाईडस, दुसरा टप्पा पुनरुत्थान काळातील इटालियन अभ्यासकार निकोलो मॅकेव्हेली तर तिसरा कालखंड सतराव्या शतकातील ब्रिटिश राजकीय तत्त्वचिंतक थॉमस हॉब्स यांचा होता. या वर्गातील सर्व वास्तववादी अभ्यासक हे अभिजात वास्तववादी

(Classical Realist) विचारपरंपरेत मोडतात. मात्र दुसऱ्या महायुद्धानंतर जागतिक राजकारणात बदललेल्या सत्ता समीकरणांचा नव्याने अन्वयार्थ लावताना अमेरिकन अभ्यासक हान्स मॉर्गेन्थॉ यांनी वास्तववादी विचारांना पुन्हा प्रकाशझोतात आणले. त्यामुळे हान्स मॉर्गेन्थॉ हा नवअभिजात वास्तववादी (Neo Classical Realist) विचारवंत मानला जातो. प्रस्तुत प्रकरणांमध्ये हान्स मॉर्गेन्थॉ यांनी मांडलेल्या वास्तववादी विचारांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. तर त्यानंतर वास्तववादी विचारांमध्ये निर्माण झालेल्या नव्या प्रवाहांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

आंतरराष्ट्रीय संबंधातील वास्तववाद आणि आदर्शवाद या दृष्टीकोनांत सैद्धांतिक द्वंद्व राहिले आहे. विशेषतः दुसऱ्या महायुद्धानंतर आदर्शवादी दृष्टीकोनातील मर्यादा लक्षात येऊ लागल्याने वास्तववादी सिद्धांताचे पुनरुज्जीवन झाले. हान्स मॉर्गेन्थॉ हा वास्तववादाचा जनक मानला जातो. वास्तववादी दृष्टीकोनात राष्ट्रीय हित (National Interest) आणि सत्ता (Power) या घटकांना विशेष महत्त्व असल्याने वास्तववादी दृष्टीकोनास सत्तावादी दृष्टीकोन (Power Approach) असेही म्हटले जाते. हान्स मॉर्गेन्थॉ यांनी सत्तेची व्याख्या मांडताना म्हटले आहे की, 'सत्ता म्हणजे एखाद्या व्यक्तीचे इतर व्यक्तींच्या मन आणि कृतीवर असलेले नियंत्रण होय'. हान्स मॉर्गेन्थॉ आधी इ. एच. कार, जॉर्ज वॉर्झनबर्जर, क्विन्सी राईट, मार्टिन वार्ट आणि एरिक कॉफमन यांनी सत्तावादी दृष्टिकोन मांडला होता. एरिक कॉफमन यांनी 'जागतिक राज्य' (World State) ही संकल्पना नाकारून सत्तेच्या विस्ताराला विशेष महत्त्व दिले. हान्स मॉर्गेन्थॉ यांनी आपल्या Politics Among Nation या ग्रंथात मानवी स्वभावाचे वास्तववादी चित्रण केले असून त्याने मानवी स्वभावातील नकारात्मक बाजूस महत्त्व दिले आहे. याठिकाणी वास्तववादी दृष्टीकोन उदारमतवादी दृष्टीकोनातील मानवी स्वभावाच्या शांतताप्रिय आणि तर्काधिष्ठीत वैशिष्ट्यांना नाकारतो. आपल्या दृष्टीकोनाची मांडणी करतांना हान्स मॉर्गेन्थॉने वास्तववादी दृष्टीकोनाची सहा पायाभूत तत्वे सांगितली आहेत ती पुढीलप्रमाणे:

वास्तववादी दृष्टीकोनाचे पहिले तत्त्व म्हणजे 'राजकारण हे मानवी स्वभावातील दडलेल्या वस्तुनिष्ठ नियमांनी नियंत्रित केले जाते'. सामाजिक जीवनामध्ये व्यक्ती ज्या नियमांच्या माध्यमातून आपले वर्तन करत असतो त्या नियमांचे स्वरूप सर्वत्र सारखेच असते. हे नियम व्यक्तीच्या नैतिक प्राधान्यापेक्षा श्रेष्ठ असल्याने मानवी कृतींचे विश्लेषण हे वस्तुस्थिती (Facts) आणि कार्यकारणभाव (Reason) यांतून झाले पाहिजे. हे विश्लेषण नैतिकतेच्या माध्यमातून होऊ नये अशी मागणी मॉर्गेन्थॉने केली आहे. त्याचप्रकारे जेव्हा एखाद्या राज्यप्रमुखाच्या कृतींचे विश्लेषण केले जाते तेव्हा प्रत्यक्ष वस्तुस्थिती आणि कार्यकारण भाव यांचा विचार व्हावा नैतिकतेचा नव्हे.

वास्तववादी दृष्टीकोनाचे दुसरे तत्त्व म्हणजे 'राष्ट्रीय हित ही संकल्पना केवळ सत्तेच्या माध्यमातून समजून घेतली जाऊ शकते'. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर राज्यप्रमुख हे केवळ राष्ट्रीय हित आणि सत्ता या घटकांना केंद्रस्थानी ठेवून निर्णय घेतात. त्यामुळे अभ्यासकाने आंतरराष्ट्रीय राजकारणात एखाद्या देशाद्वारे काय करणे शक्य आहे? किंवा एखाद्या देशाद्वारे

काय करणे आवश्यक आहे? याचा विचार करत नाहीत. थोडक्यात परराष्ट्र धोरणाद्वारे राज्यांनी केवळ आपल्या राजकीय यशाचा विचार झाला पाहिजे.

वास्तववादी दृष्टीकोनाचे तिसरे तत्त्व म्हणजे 'वास्तववादानुसार राष्ट्रीय हितसंबंधाचा कोणताही निश्चित अर्थ असू शकत नाही'. आंतरराष्ट्रीय राजकारण अत्यंत गतिमान असल्याने जगामध्ये गतिमानपणे बदल होत असतात. तेव्हा बदलत्या जागतीक समीकरणांनुसार राष्ट्रीय हितसंबंधाचे अर्थ वारंवार बदलत असतात. म्हणूनच मॉर्गेन्थॉ यांनी हितसंबंधांना आपल्या नियंत्रणात ठेवण्यासाठी राज्याची सत्तेवर पकड असणे गरजेचे आहे असा विचार मांडत बदलत्या परिस्थितीनुसार राज्यांनी सत्ताप्राप्ती आणि विस्तारावर भर दिला.

वास्तववादी दृष्टीकोनाचे चौथे तत्त्व म्हणजे वैश्विक नैतिक नियम हे राज्यांना जसेच्या तसे लागू होत नाहीत. वैश्विक नैतिक नियम हे राज्यांना सर्वसामान्य व्यक्तींप्रमाणेच लागू होतात. दूरदृष्टी आणि कूटनीति हे राजकारणातील महत्वाचे नियम असून वैश्विक नैतिक नियमांचे राज्यांनी पालन करतांना राज्यांनी स्थल-कालाप्रमाणे बदल करणे आवश्यक आहे. नैतिकतेचे पालन करतांना राज्यांनी अमूर्त नियमांना प्रमाण मानण्याऐवजी राष्ट्रीय हितांना आपले लक्ष्य मानावे.

वास्तववादी दृष्टीकोनाचे पाचवे तत्त्व म्हणजे, 'वास्तववाद एखाद्या राष्ट्राच्या नैतिक आकांक्षा आणि जागतिक नैतिक नियमांमध्ये भेद करतो.' वास्तववाद सर्व राज्यांना हितसंबंधांची पुर्तता करणारे राजकीय कारक घटक (Actors) मानतो. तेव्हा राज्यांच्या कृतीचे अवलोकन हे नैतिक आकांक्षांऐवजी राष्ट्रीय हितसंबंधातून होते.

वास्तववादी दृष्टीकोनाचे सहावे तत्त्व म्हणजे, 'वास्तववाद राजकीय क्षेत्राच्या स्वायत्ततेस स्विकारते'. राजकारणातील सत्तेचे स्थान हे अर्थव्यवस्थेतील चलनाच्या स्थानाइतके अटळ आहे. हे दोन्ही घटक अविभाज्य असून याव्यतिरिक्त राजकारणातील कार्यरत अन्य घटक (जसे कि अराज्यीय घटक, दहशतवादी संघटना, अशासकिय संघटना इ.) हे तुलनेने गौण ठरतात.

१.४.१ वास्तववादी दृष्टीकोनाचे मुल्यमापन:

वास्तववादी दृष्टीकोनाने आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या अभ्यासात मोलाचे योगदान दिले असले तरीही या दृष्टीकोनात महत्वपूर्ण उणिवा असल्याने समिक्षकांनी त्यावर टिकेची झोड उठवली आहे.

वास्तववादी दृष्टीकोन हा सत्ता आणि राष्ट्रीय हित या घटकांना अवास्तव महत्व देतो . सत्तेसाठी संघर्ष (Conflict) अथवा हितसंबंधांसाठी संघर्ष हे आंतरराष्ट्रीय संबंधाचे एकमेव वैशिष्ट्य नाही. अनेकदा राष्ट्रे संघर्षाऐवजी सहकार्य (Cooperation) साधने पसंत करतात. मॉर्गेन्थॉने वास्तववादाची पायाभरणी मानवी स्वभावावर आधारित असल्याचे सांगितले. प्रत्यक्षात मॉर्गेन्थॉने केलेले मानवी स्वभावाचे चित्रण हे एकांगी आहे. कारण, सतत संघर्ष,

हिंसेस प्राधान्य आणि स्वार्थी वृत्ती हे मानवी स्वभावाचे केवळ एकांगी वर्णन आहे. त्यामुळेच बेनो वेझरमन यांनी मॉर्गेन्थॉने मांडलेल्या वास्तववादास 'सिद्धांत' (Theory) म्हणण्याऐवजी केवळ 'गृहितक' (Hypothesis) म्हणावे असा युक्तिवाद केला.

मॉर्गेन्थॉने वास्तववाद मांडतांना प्रत्यक्षात काय अस्तित्वात आहे? (What is actually exists?) यावर भर देण्याचा आग्रह करीत आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील सत्तासंघर्ष (Power struggle), अनागोंदी (Anarchy) यांचे विवेचन केले. परंतू मॉर्गेन्थॉने आपला विचार मांडतांना अमेरिकेने या धोरणांचा स्विकार करायला हवा असे सांगत कसे असावे? (What ought to be?) याची चर्चा केली आहे. त्यामुळे मॉर्गेन्थॉच्या वास्तववादी विचारांबाबत प्रश्नचिन्ह उपस्थित राहतात.

याशिवाय मॉर्गेन्थॉने सतत संघर्ष (Endless Conflict) ही संकल्पना मांडत असतांना वैश्विक शांततेकडे दुर्लक्ष केले आहे. राष्ट्रीय हितासाठी सतत संघर्ष ही कल्पना राष्ट्रे अधिककाळ स्विकारू शकत नाही. त्यामुळे हा दृष्टीकोन कचखाऊ ठरतो.

१.५ संरचनावादी दृष्टीकोन (Constructivist Approach)

संरचनावाद हा आंतरराष्ट्रीय संबंधातील नवीन दृष्टिकोन मानला जातो. 1990 च्या दशकामध्ये उदयास आलेल्या संरचनावादी दृष्टीकोनाला सामाजिक संरचनावाद असेही म्हटले जाते. आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील मुद्दे तसेच प्रश्नांचे व्यापक सामाजिक आणि राजकीय प्रक्रियेतून यथास्थिती अवलोकन करत त्यांच्या निराकरणाचे मार्ग सुचवणे हे संरचनावादी दृष्टीकोनाचे उद्दिष्ट सांगता येईल. महत्वाचे म्हणजे, संरचनावादी दृष्टीकोन हा वर्तमानकाळात राज्य सामाजिक संरचना निर्माण करून यथार्थ संरचना कशाप्रकारे निर्माण करेल याकडेही लक्ष देतो. अलेक्झांडर वेंड हा आंतरराष्ट्रीय संबंधातील प्रथम संरचनावादी विचारवंत आहे वेंडच्या मते, 'सामाजिक शास्त्रात विविध अस्मिता आणि हितसंबंधांना व्यक्त करणाऱ्या अनेक सामाजिक सिद्धांतांचे अस्तित्व आहे. मात्र माझ्या मते या सिद्धांतांचा भर हा सापेक्ष सामाजिक संरचना निर्माण करण्यावर असावा केवळ तरच अशा सिद्धांतांना रचनावादी सिद्धांत म्हणता येईल'.

अलेक्झांडर वेंड याने मांडल्याप्रमाणे संरचनात्मक दृष्टीकोन हा आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेतील रचनात्मक सिद्धांत असून हा दृष्टिकोन पुढील युक्तिवाद मांडतो

१. राज्य हे आंतरराष्ट्रीय राजकीय सिद्धांतातील विश्लेषणाचे प्रमुख एकक मानता येतील
२. राज्यव्यवस्थेतील प्रमुख रचना या भौतिक नसून आंतरसापेक्ष आहेत
३. राज्याच्या अस्मिता आणि हितसंबंध हे त्यांनी निर्माण केलेल्या सामाजिक रचनेतील महत्त्वपूर्ण घटक आहेत.

अशातऱ्हेने राज्ये ही आसपास असलेल्या जगाविषयी ते कार्य करत असलेल्या रचनेतून आपली मते बनवत असतात. राज्यांनी केलेल्या पुर्वानूमानावर त्यांच्या कृतीची दिशा ठरते.

अलेक्झांडर वेंड यांनी असेही लिहिले आहे की, 'विविध राज्ये ही संरचनेतील इतर घटकांना प्रतिसाद देत असतात हे संरचनात्मक सामाजिक सिद्धांताचे पायाभूत तत्व आहे. राज्यांचा प्रतिसाद हा या घटकांचा राज्याविषयी असलेला दृष्टिकोन कसा आहे यावर ठरतो'.

व्यक्तीप्रमाणे राज्यांनाही विविध अस्मिता असतात. इतर राज्यांच्या कृतीला अनुसरून हे राज्य प्रतिसाद देत असतात आणि इतर राज्ये आपल्या राज्याकडे कशाप्रकारे बघतात यावर राज्यप्रमुख मत बनवत असतात. थोडक्यात ही एक गतिशील प्रक्रिया असून त्यात वेळेनुसार बदल होत जातो. राज्याराज्यांतील आंतरप्रक्रिया, बदलता काळ आणि इतर राज्यांकडून होणाऱ्या आकलन यानुसार यात बदल होत जातो. जसेजसे राज्यांचे एकमेकांविषयी असणारे आकलन बदलत जाईल तसे तसे संबंधाचे स्वरूप बदलत जाईल. संरचनावाद्यांसाठी आंतरराष्ट्रीय संस्था या स्थिर घटक असून राज्याराज्यातील संबंध हे प्रवाही असतात.

आंतरराष्ट्रीय संबंधाचे अभ्यासक करेन मिंग्स्ट यांच्या मते, संरचनावादी दृष्टीकोन हा राज्याचे स्वरूप, सार्वभौमत्व आणि नागरिकत्व यासारख्या मूलभूत प्रश्नांना हात घालतो. त्यांच्यामते संरचनावादी दृष्टीकोनामुळे समीक्षेचे एक नवे चित्र खुले झाले असून लिंगभाव, वांशिकता यासारख्या घटकांवरही चर्चा करणे यामुळे शक्य झाले आहे

वास्तववादी दृष्टीकोनाप्रमाणे संरचनावादी दृष्टीकोन राज्यास आंतरराष्ट्रीय संबंधातील प्रमुख घटक मानत असला तरीही संरचनावादी दृष्टीकोनाचे अभ्यासक राज्याची आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेतील इतर घटकांशी होणारी आंतरक्रिया महत्वाची मानतात. त्यामुळे संरचनावादी दृष्टीकोन आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेच्या विशिष्ट पर्यावरणातील कारक घटकांचा (Actors) परस्परांवरील प्रभाव आणि बदल यांचे आकलन करतात. राज्याचे वर्तन अनेकविध घटकांनी प्रभावित होत असते. उदाहरणार्थ, राज्याचे वर्तन हे सामाजिक रचनेतून बदलत असते. निर्णयप्रक्रियेत सामील निर्णयनिर्धारकांचे वर्तन हे त्यांच्या श्रद्धा, अभिवृत्ती, सामाजिक नियम आणि अस्मिता यांतून निश्चित होते. या श्रद्धा, अभिवृत्ती, सामाजिक नियम निर्णयप्रक्रियेतील विविध कारक घटकांना फक्त प्रतिसादच देत नाहीत तर त्यांना आवश्यकतेनुसार कृतीमध्ये परिवर्तित करण्याचाही प्रयत्न करतात. म्हणूनच, संरचनावादी अभ्यासक हे व्यवस्थेकडे एक गतिमान घटक म्हणूनही पाहतात.

उदारमतवादी दृष्टिकोनाप्रमाणे संरचनावादी दृष्टीकोनाचा भर हा राज्यावर असला तरीही संरचनावादी दृष्टीकोन हा राज्यात कार्यरत असलेल्या विश्लेषणाच्या विविध पातळ्यांनाही (Levels of Analysis) हात घालतो. विश्लेषणाच्या एका पातळीवर (जसे की व्यक्ती किंवा सामाजिक विश्लेषणाची पातळी) घडणारे बदल हे थेट राज्याच्या कृतीवर परिणाम करत असतात. जसे कि, राज्यांतर्गत घटकांचे हितसंबंध बदलले कि लगेचच राज्याच्या वर्तनात बदल होतो. त्यामुळेच एखाद्या राज्यव्यवस्थेत सत्ताबदल होऊन नवीन शासक पदावर येताच त्या राज्याचे जगाकडे पाहण्याचे आकलन बदलते. वास्तववादी दृष्टीकोनाप्रमाणे संरचनावादी दृष्टीकोनही सत्तेचे महत्त्व मान्य करतो मात्र संरचनावादी सत्तेची व्याख्या अधिक व्यापक व्यापकपणे करतात. संरचनावादींच्या मते, सत्ता म्हणजे केवळ सैन्य शक्ती

किंवा आर्थिक शक्ती नव्हे. त्यांच्या मते, सत्ता ही संकल्पना व्यापक असून मृदू सत्ता (Soft Power) या संकल्पनेचाही अंतर्भाव 'सत्ता' या संकल्पनेत व्हावा.

१.५.१ संरचनावादाच्या मर्यादा आणि समीक्षण:

संरचनावादावर होणाऱ्या विविध टिकांपैकी सर्वात महत्त्वाचे टिका म्हणजे संरचनावाद हा एक 'सैद्धांतिक प्रारूप' (Theoretical Model) नसून विविध व्यक्तींच्या मतप्रवाह यातून तयार झालेला 'संकल्पनांचा संच' आहे (Set of ideas and concepts). हा 'संकल्पनांचा संच' व्यक्तींच्या आकलनातून बदलत जातो. मुळात संरचनावादाच्या पायाभूत गृहितकांपैकी एक दोष म्हणजे या संरचनावादी सिद्धांतात रचनात्मक बदल करणे गरजेचे आहे. अभ्यासक 'संरचनावाद दृष्टीकोन हा गतीशीलतेवर आधारलेला आहे' असे म्हणतात. मात्र या गतीशीलतेचा अभ्यास कशा प्रकारे करावा याबाबत मात्र उत्तर देत नाही. एखाद्या विशिष्ट परिस्थितीची अवलोकन करून त्याचे सर्व व्यापक निष्कर्ष मांडणे कठीण असते. सामान्यतः सिद्धांताचा उद्देश हा स्पष्टीकरण विश्लेषण आणि पूर्वानुमान करणे हे असते मात्र सिद्धांताच्या या उद्देशाचा विचार करता संरचनावाद हा या तीन घटकांचे अवलोकन करण्यात अपयशी ठरतो

१.६ समारोप

प्रस्तुत प्रकरणाद्वारे आपण आंतरराष्ट्रीय संबंधांचे आकलन करण्यासाठी अवलंबण्यात येणाऱ्या उदारमतवादी, वास्तववादी आणि संरचनावादी या तीन दृष्टीकोनांचा अभ्यास केला. प्रत्येक दृष्टीकोनाच्या माध्यमातून आंतरराष्ट्रीय संबंधांचे स्वरूप मांडण्याचा प्रयत्न करण्यात येत असला तरीही कोणताही दृष्टीकोन परिपूर्ण नाही हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे. पुढील प्रकरणात आपण आंतरराष्ट्रीय संबंधांचे उर्वरित प्रमुख दृष्टीकोन अभ्यासणार आहोत

१.७ सराव प्रश्न

१. दृष्टीकोन म्हणजे काय हे सांगून आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या उदारमतवादी दृष्टीकोनाचे टीकात्मक विवेचन करा.
२. हान्स मॉर्गन्थौने मांडलेल्या वास्तववादी दृष्टीकोनाची गृहीतके स्पष्ट करा.
३. दृष्टीकोन म्हणजे काय हे सांगून आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या संरचनावादी दृष्टीकोनाचे टीकात्मक विवेचन करा.

१.८ संदर्भ

१. International Relations- Jackson and Sorenson Oxford University Press
२. Introduction to International Relations: Theory and Practise- Joyce P. Kaufman Rowman & Littlefield Publishers.

घटक २

आंतरराष्ट्रीय संबंधाचे दृष्टीकोन-२

(Approaches to International Relations-I)

घटक रचना

- २.१ उद्दिष्टे
- २.२ प्रस्तावना
- २.३ मार्क्सवादी दृष्टीकोन (Marxist Approach)
- २.४ समीक्षणात्मक दृष्टीकोन (Critical Approach)
- २.५ स्त्रीवादी दृष्टीकोन (Feminist Approach)
- २.६ समारोप
- २.७ सराव प्रश्न
- २.८ संदर्भ

२.१ उद्दिष्टे

- मार्क्सवादी दृष्टीकोनाची मीमांसा करणे.
- समीक्षात्मक दृष्टीकोनाचे अवलोकन करणे.
- स्त्रीवादी दृष्टीकोन समजून घेणे.

२.२ प्रस्तावना

प्रकरण एक मध्ये आपण उदारमतवाद, वास्तववाद आणि संरचनावाद या तीन दृष्टीकोनांची चर्चा केली. या प्रकरणात आपण मार्क्सवाद, समीक्षात्मक दृष्टीकोन आणि स्त्रीवादी दृष्टीकोन या तीन दृष्टीकोनांची चर्चा करणार आहोत. या दृष्टीकोनांना पर्यायी दृष्टीकोन (Alternative Approaches) असेही म्हटले जाते.

२.३ मार्क्सवादी दृष्टीकोन (Marxist Approach)

प्रसिद्ध जर्मन तत्त्वज्ञ कार्ल मार्क्स याने आपल्या 'दास कॅपिटल', या ग्रंथामध्ये जगाच्या इतिहासाचे आर्थिक विश्लेषण करीत संभाव्य राजकीय परिणामांची चर्चा केली आहे. द्वंद्व (Dialectic) या माध्यमाचा वापर करतात द्वंद्वात्मक भौतिकवाद (Dialectical Materialism) आणि ऐतिहासिक भौतिकवाद (Historical Materialism) या दोन प्रमुख सिद्धांतांची मांडणी केली. कार्ल मार्क्सने समाजातील 'आहे रे' (Haves) आणि 'नाही रे' (Haves not) या दोन वर्गांमध्ये होणाऱ्या संघर्षाचे चिंतन केले आहे. समाजातील 'आहे रे'

वर्ग आर्थिक उत्पादनाची सर्व साधने आपल्याकडे बळकावत 'नाही रे' वर्गाचे शोषण करतो. या शोषणातून वर्गसंघर्ष निर्माण होऊन 'आहे रे' वर्गाकडून 'नाही रे' वर्गाकडे सत्तांतर होते. हाच विचार आंतरराष्ट्रीय संबंधाच्या मार्क्सवादी दृष्टीकोनातही जसाच्या तसा दिसतो. आंतरराष्ट्रीय संबंधाच्या मार्क्सवादी दृष्टिकोनानुसार, 'देशांतर्गत आर्थिक घटक हे त्या देशाचे परराष्ट्र संबंध निर्धारित करतात. तेव्हा देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय प्रश्न हे आंतरराष्ट्रीय सिद्धांतामध्ये वादाचे मुद्दे बनतात. विशेषतः भांडवलशाही हा 'नाही रे' वर्गाकडून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संघर्ष करण्याचे एक महत्त्वाचा ठरू शकतो'. म्हणूनच मार्क्सवादी दृष्टीकोन आंतरराष्ट्रीय संबंधाच्या विश्लेषणात अर्थकारणात महत्त्वाचे स्थान देतो. यातूनच समाजवाद आणि साम्यवादाचा विकास, देशांतर्गत परिस्थिती आणि त्याद्वारे भांडवलशाही आणि साम्यवाद यातील होणारा संघर्ष हा चर्चेचा विषय विषय निर्माण झाला. कार्ल मार्क्सने भांडवलशाहीचा विकास मान्य केला असून भांडवलशाही ही राज्याची बंधने तोडून जागतिक स्वरूपावर पोहोचू शकते असा विचार मांडला. त्यामुळे त्याला अतिजागतिक (Hyper-globalist) असेही म्हणतात आपल्या नफेखोर वृत्तीमुळे भांडवलशाही स्वतःच्या नाशाकडे वळत आहे असाही विचार त्याने मांडला

रशियन विचारवंत व्लादिमिर लेनिन यानेही कार्ल मार्क्सच्या विचारांचे समर्थन केले असून 'Imperialism: The Highest Stage of Capitalism', या ग्रंथाद्वारे साम्राज्यवाद हा आर्थिक असल्याचे स्पष्ट केले. देशांतर्गत भांडवलशाही ही जागतिक पातळीवर पोहचली असून विकसित राष्ट्रांच्या नफेखोरीमुळे अविकसित राष्ट्रांच्या शोषणास सुरवात झाली आहे. यातूनच पहिल्या महायुद्धात जगातील प्रमुख भांडवलशाही राष्ट्रे एकमेकांसमोर येऊन संघर्ष निर्माण झाला.

नंतरच्या काळात आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि राज्याचे मार्क्सवादी विश्लेषण करणाऱ्या प्रमुख विचारवंतांमध्ये इमॅन्युएल वॉलरस्टिन यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. वॉलरस्टिनच्यामते, 'राज्य आणि राज्यव्यवस्था ही जागतिक भांडवलशाही व्यवस्थेची महत्त्वपूर्ण अंगे आहेत. राज्यव्यवस्था आणि जागतिक अर्थव्यवस्था यांचा एकत्र उगम असून भांडवलशाही आणि आधुनिक राज्यव्यवस्था या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत'.

इमॅन्युएल वॉलरस्टिनप्रमाणे जस्टीन रोसेनबर्ग आणि बेनो टेश्के मार्क्सवादी दृष्टिकोनात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले असून राज्यव्यवस्था आणि भांडवलशाही यांच्यातील संबंध स्पष्ट केला आहे. जस्टीन रोसेनबर्ग आणि बेनो टेश्के या दोघांचे विश्लेषण हे कार्ल मार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिकवादाच्या सिद्धांतावर आधारित आहे. रोसेनबर्गने आपल्या 'The Empire of Civil Society', या ग्रंथात विविध ऐतिहासिक राज्यव्यवस्थांनी कशा प्रकारे नवीन उत्पादनाची साधनांद्वारे राजकीय आणि सामाजिक नियंत्रण प्राप्त केले आहे याची चर्चा केली. त्याच्यामते जर आपण संरचनात्मक बदलाबाबत जागरूक असू तर आपण १८ व्या शतकाने नवीन संस्थात्मक रचनेला जन्म देत सार्वभौम राज्य हे आधुनिक राजकीय नियंत्रणाचे विशेषतः भांडवलशाहीचे कसे एक माध्यम बनले हे पाहू शकतो.

बेनो देशके याने आपल्या ऐतिहासिक विश्लेषणामध्ये सामंतशाही ते आधुनिक भांडवलशाहीच्या परिवर्तनाचा अभ्यास केला असून 'आधुनिक राज्य आणि राज्यव्यवस्थेत होणारे ऐतिहासिक बदल हे समाजांनी आपल्यात आर्थिक जीवनात कशा प्रकारे बदल केले आहेत' याचे प्रतिबिंब आहेत असा युक्तिवाद केला आहे. विशेषतः आधुनिक राज्य आणि राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप हे संपत्तीची संकल्पना आणि संपत्तीचे वितरण कसे झाले यावर अवलंबून आहे. जस्टीन रोसेनबर्ग आणि बेनो देशके यांच्या विचारांत महत्वपूर्ण तफावत असली तरीही 'एखाद्या राज्याने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर घेतलेला निर्णय हा त्या देशाच्या अंतर्गत भांडवलशाही तर्काचा परिणाम असून या भांडवलशाही तर्काला भू-राजकारणाची जोड असते' या विचारावर त्यांचे एकमत आढळते.

उदारमतवादी आणि वास्तववादी दृष्टिकोनाचे समर्थक मार्क्सवादी दृष्टिकोनाच्या आंतरराष्ट्रीय संबंधातील उपस्थितीवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करतात. त्यांच्यामते, 'आंतरराष्ट्रीय संबंध हे मार्क्सवादाचे मुळात क्षेत्रच नाही'. यामध्ये प्रामुख्याने केनेथ वॉल्ट्झ आणि मार्टिन वार्ट्झ यांचा समावेश होतो. मात्र हा युक्तिवाद इतका समर्थनीय नाही.

मार्क्सवादी दृष्टिकोन संपत्ती आणि सत्तेच्या विषम वितरणाची संबंधित असल्याने आंतरराष्ट्रीय संबंधातील 'परस्परावलंबन सिद्धांता'ला (Dependency Theory) बळकटी मिळाली. यातूनच 'धनिक राष्ट्रे ही गरीब राष्ट्रांच्या शोषण आणि वसाहतीकरणातून बलवान होतात' हा विचार मांडला जाऊन आफ्रिका, लॅटिन अमेरिका, आणि आशिया खंडातील अल्पविकसित राष्ट्रांचे वसाहतीकरण व शोषण झाल्याने त्यांना विकसनशील देशांवर ती विकसित देशावरती कशाप्रकारे अवलंबून राहावे लागते? याची चर्चा सुरु झाली. मार्क्सवादी दृष्टिकोनानुसार, 'उत्तर गोलार्धात मोडणाऱ्या विकसित राष्ट्रांनी आपली संपत्ती दक्षिण गोलार्धातील अविकसित राष्ट्रांच्या शोषणातून कमावली असल्याने उत्तर-दक्षिण असा संघर्ष निर्माण झाला आहे; हाच विचार दक्षिणेतील श्रमजीवी आणि कामगार वर्गांना क्रांती करण्यास व आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था बदलण्यास कारणीभूत ठरू शकतो'.

मार्क्सवादाने परस्परावलंबन सिद्धांताप्रमाणेच इतर दृष्टिकोनांनाही वैचारिक खाद्य पुरवले. यामुळे आंतरराष्ट्रीय संबंधाचे अर्थशास्त्रीय, भांडवलशाहीच्या परिभाषेत सैद्धांतिक विश्लेषण करणे आणि सत्तेच्या वितरणातील परस्पर संबंध स्पष्ट करणे शक्य झाले आहे. यामध्ये 'गाभा- परिघ सिद्धांता'चा (Core- Periphery) समावेश होतो. जगाचे विभाजन हे केवळ गरीब आणि श्रीमंत, विकसित आणि अविकसित असे न राहता 'गाभा आणि परीघ' अशा दोन गटात झाले आहे. गाभा राष्ट्रे (Core States) ही बलशाली आणि तुलनेने संघटित राष्ट्रे आहेत, तर परिघ राष्ट्रे (Periphery States) ही एकमेकांवर अवलंबून असलेली, अकुशल आणि श्रम आधारित अर्थव्यवस्था असलेली राष्ट्रे आहेत. याव्यतिरिक्त एक तिसरा गट ज्याला अर्ध-परिघ राष्ट्रे (Semi-periphery States) असेही म्हटले जाते, ज्यामध्ये दोन्ही घटकांचा समावेश आहे.

२.४ समीक्षात्मक दृष्टीकोन (Critical Approach)

आंतरराष्ट्रीय सिद्धांतातील समीक्षात्मक दृष्टिकोनाला 'फ्रँकफर्ट स्कूल' (Frankfurt School) असेही म्हटले जाते. मार्क्सवादी विचार प्रणालीपासून प्रेरित असलेल्या समीक्षात्मक सिद्धांताची प्रमुख पायाभरणी अंतोनिओ ग्रमस्की याने केली आहे. मात्र कार्ल मार्क्सच्या विचाराने प्रेरित असूनही फ्रँकफर्ट स्कूलमधील समीक्षात्मक विचारवंत हे आधुनिक जगातील दमनाच्या मानसशास्त्रीय, सांस्कृतिक, राजकीय आणि आर्थिक अशा अनेकविविध मार्गांचा अभ्यास करण्यास उत्सुक होते. समीक्षात्मक दृष्टिकोनातील फ्रँकफर्ट विचारवंतांच्या प्रमुख तीन पिढ्या मानल्या जातात. यातील पहिल्या पिढीच्या विचारवंतांमध्ये थिओडोर अडोर्नो, मॅक्स हॉर्खेमेर आणि हर्बर्ट मर्क्युज यांचा समावेश होतो. दुसऱ्या पिढीतील विचारवंतांमध्ये युर्गेन हेबरमास यांचा समावेश होतो तर तिसऱ्या पिढीतील विचारवंतांमध्ये रॉबर्ट कॉक्स आणि अँड्र्यू लिंकलेटर यांचा समावेश होतो.

समीक्षात्मक दृष्टीकोणाने प्रत्यक्षवादी सिद्धांत (Positivism) आणि शास्त्रशुद्ध तर्कवादी (Scientific rationalism) अध्ययनपद्धतीवर सडकून टीका केली आहे. विशेषतः उत्तर प्रबोधन काळात आधुनिकता (Modernity) ही शास्त्रशुद्ध तर्कवादामुळे वसाहतिक झाली होती. या आधुनिकतेतून साध्याच्या (Ends) नैतिक अधिमान्यतेचा विचार होणे अपेक्षित होते मात्र त्याचा भर केवळ साध्यप्राप्तीसाठी किफायतशीर साधने (Means) कोणती असावीत यावर देण्यात आला. या आधुनिकतेतून मानवी जमातीला निसर्ग निसर्गावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी मदत करणे अपेक्षित होते परंतु या शास्त्रशुद्ध तर्कवादामुळे मानवी स्वातंत्र्यावर बंधने येऊन माणसांवर वेगवेगळ्या प्रकाराची सामाजिक दमणे भक्कम झाली. फ्रँकफर्ट स्कूलच्यामते, 'अशावेळी तार्किकतेच्या पर्यायी मार्गांना पुनरुज्जीवित करून नवीन मार्ग दाखवणे ही सामाजिक तत्त्वज्ञानाची सर्वात महत्त्वाची जबाबदारी असते'.

मॅक्स हॉर्खेमेर यांनी पारंपारिक सिद्धांताचा आणि समीक्षात्मक सिद्धांत यांत फरक केला असून समीक्षात्मक सिद्धांताचा हेतू केवळ विश्लेषण न करणे नसून परिवर्तनाचे एक महत्त्वाचे साधन बनणे आहे असे मत मांडले. पुढे हॉर्खेमेर यांनी कार्ल मार्क्सच्या 'तत्त्वज्ञान हे केवळ जगाचा अर्थ वेगवेगळ्या पद्धतीने लावते मात्र परिवर्तन घडवू आणत नाही' या युक्तिवादाला उचलून धरले.

युर्गेन हेबरमास हा फ्रँकफर्ट स्कूलमधील दुसऱ्या पिढीतील प्रमुख विचारवंत मानला जातो. त्याने समीक्षात्मक दृष्टिकोनास पुढे नेत नवीन विचार मांडण्याचा प्रयत्न केला. राजकारणाचे विश्लेषण हे नेहमी नैतिक दृष्टिकोनातून झाले पाहिजे या भूमिकेवर हेबरमास ठाम होता. त्यामुळे हेबरमासच्या रुपात समीक्षात्मक सिद्धांताने नैतिक आणि आदर्शवादी पैलूचे पुनरुज्जीवन केल्याचे आपल्याला दिसते.

आपल्या सुरुवातीच्या लेखनात हेबरमास याने 'ज्ञान समावेशी हितसंबंध' (Knowledge inclusive interests) हे महत्त्वाचे प्रारूप मांडले. या प्रारूपाद्वारे ज्ञानाची प्राप्ती कशी करावी? आणि ज्ञानाच्या माध्यमातून हितसंबंधांचे निर्मिती कशी करावी? यावर हेबरमासने

भर दिला असून लोकांच्या विचार करण्याच्या कृतीला कोणकोणते घटक आकार देतात/ मर्यादा घालतात? याचे आकलन शक्य होते.

हेबरमासच्या या विचारांचा आधार घेत रिचर्ड अँश्ले याने नववास्तववाद आणि नवउदारमतवाद या दोन दृष्टीकोनांचा समाचार घेतला आहे. रिचर्ड अँश्लेच्यामते, 'नववास्तववाद आणि नवउदारमतवादी हे जग कशाप्रकारे कार्यरत आहे? विशेषतः, दमनकारी राज्यांच्या राज्यव्यवस्था आणि जागतिक अर्थव्यवस्था कशा प्रकारे अस्तित्वात आहे? याचे उत्कृष्ट विवेचन करतात. मात्र या दोन दृष्टीकोनांमधील महत्वाचा दोष म्हणजे हे दोन दृष्टीकोण दमनाच्या कारणांना नष्ट करून स्वातंत्र्य आणि लोकशाहीला विकसित करू शकतील अशा 'मुक्तीच्या हितसंबंधांची' (Emancipatory interests) चर्चा करत नाहीत'.

हेबरमास आणि फ्रँकफर्ट स्कूलमुळे समीक्षात्मक दृष्टीकोनाला आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये विशेष वलय प्राप्त झाले. नंतरच्या काळात अँड्र्यु लिंकलेटर यांनी रिचर्ड अँश्लेच्या 'मुक्तीच्या हितसंबंधांची' उचलून धरत शीतयुद्धोत्तर या संकल्पनेस महत्वाचे मानले. शीतयुद्धोत्तर कालखंडात व्यक्ती (Individuals) स्व (Self) आणि जागतिक अस्मिता (Global identity) पुन्हा नव्याने तयार करू पाहत असल्याने आंतरराष्ट्रीय संबंधात मुक्तीच्या हितसंबंधांची संकल्पना महत्त्वपूर्ण मानतात. अँड्र्यु लिंकलेटर याने समीक्षात्मक दृष्टीकोन स्वीकारत असताना वैश्विक मूल्यांचा स्विकार केल्याचे दिसते. लिंकलेटर याने जगभरातील विविध समुदायातील लोकांच्या निष्ठेस प्राधान्य दिले असून लिंकलेटरच्या या दृष्टीकोनाचे महत्त्व म्हणजे शीतयुद्धोत्तर काळात पाश्चात्य विचारपरंपरेत जेव्हा व्यापक प्रमाणात विलगतेची (Exclusion) भूमिका प्रबळ होत आहे तेव्हा लिंकलेटर मुक्तीच्या कल्पनेतून सर्वसमावेशक विचार मांडण्याचा प्रयत्न करतांना दिसतो.

२.५ स्त्रीवादी दृष्टीकोन (Feminist Approach)

आतापर्यंत अभ्यासलेले आंतरराष्ट्रीय संबंधातील पारंपरिक दृष्टिकोन हे सत्ता, हितसंबंध, जागतिक व्यवस्था यासारख्या ठराविक गृहितके आणि विशिष्ट प्रश्नांना केंद्रित ठेवून मांडण्यात आले आहेत. या दृष्टीकोनांच्या अध्ययन पद्धतीत मुलभूत फरक असला तरीही मांडण्यात आलेले निष्कर्ष थोड्याफार फरकाने समान आहेत. याठिकाणी आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या अभ्यासातील स्त्रीवादी दृष्टीकोन वेगळा ठरतो. आंतरराष्ट्रीय संबंधातील पारंपारिक चर्चा ही लिंगभाव (Gender) आणि स्त्रीवादी दृष्टीकोन (Feminist Approach) यापासून दूर जाणारी आहे. निर्णय प्रक्रियेतील स्त्रियांचे स्थान आणि भूमिका, विश्व-राज्याच्या संकल्पनेतील स्त्रियांचे स्थान आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या आकलनात स्त्रियांच्या प्रश्नाचा स्वतंत्रपणे विचार केल्यास प्राप्त होणारे निष्कर्ष हे वेगळे असतील. त्यामुळे स्त्रीवादी दृष्टिकोनाची नितांत गरज आहे हे वारंवार सिद्ध झाले आहे.

आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये 'लिंगभाव' या संकल्पनेचा वापर करत असतांना 'लिंग' (Gender) या संकल्पनेचा अर्थ 'स्त्रीभाव आणि पुरुषत्व यांतील फरक व्यक्त करणाऱ्या समाजमान्य वर्तन आणि अपेक्षा असे अपेक्षित असते. मात्र वास्तविक पाहता, लैंगिक

ओळख ही जैविकदृष्ट्या अनुवंशिक आणि बाह्य शरीर वैशिष्ट्यांवर आधारित आहे'. अशावेळी स्त्रीवादाच्या चर्चेची सुरवात करतांना व्ही. स्पाइक पीटरसन आणि अँन सिसॉन रुनयान यांनी पाश्चात्य समाजातील दांभिकतेचा समाचार घेतला आहे. त्यांच्या मते, 'पाश्चात्य संस्कृतीतील 'पुरुषत्वा'ची भावना ही वर्चस्ववादी, तार्किकता आग्रही, महत्वाकांक्षा आणि शक्ती यांची निदर्शक आहे. जेव्हा स्त्रिया अशाप्रकारची आग्रही आणि महत्वाकांक्षी भूमिका स्विकारू लागतात तेव्हा त्यांना त्या 'पुरुषी' आहेत असे घोषित करण्यात येते. पुरुषांतील या गुणवैशिष्ट्यांकडे पाहताना त्यांना सकारात्मक आणि कौतुकास्पद मानले जाते तर स्त्रियांना याच गुणवैशिष्ट्यांसाठी टिकेचे लक्ष्य बनवले जाते. हे सर्व विरोधाभास दर्शवणारे आहे'. स्त्रीवादी अभ्यासिका अँन टिकनर यांनी म्हटल्याप्रमाणे, 'सर्वमान्य श्रद्धेनुसार सैन्य आणि परराष्ट्र धोरणाची क्षेत्रे ही निर्णयनिर्धारणाची क्षेत्रे असून ही क्षेत्रे स्त्रियांसाठी नाहीत. याचे कारण, ताकद, सत्ता, स्वायत्तता, स्वातंत्र्य, तार्किकता या सर्व गुणवैशिष्ट्यांचा केवळ पुरुषत्वाशी संबंध असून ज्या व्यक्तीवर आपला विश्वास आहे आणि ज्यांनी परराष्ट्र धोरणाची अंमलबजावणी करण्याची गरज आहे अशाच लोकांना ही पदे दिली जातात'. आंतरराष्ट्रीय संबंधातील शांतता चळवळीत काम करणाऱ्या स्त्रियांकडे हिन दृष्टीकोनातून पाहिले जाते व या स्त्रिया भिन्न आणि कमजोर असून राष्ट्रप्रेमी नाहीत असा युक्तिवाद केला जातो. पारंपरिक दृष्टीकोनातून पाहता, परराष्ट्रधोरणासारख्या क्षेत्राचा जेव्हा आपण विचार करतो तेव्हा सत्ता, राजकारण, क्षमता, ताकद यासारख्या तथाकथित पुरुषी गुणांची पाठराखण केली जाते. आणि आपल्या डोळ्यांसमोर स्त्रिया या उपेक्षित राहतात. त्याशिवाय आपण असा विचार करतो की निर्णयप्रक्रिया समजावून सांगण्यात पुरुष हे अधिक वरचढ असतात. या पार्श्वभूमीवर अँन टिकनर लिंगसंवेदनशील भूमिकेची (Gender sensitive role) मागणी करतात.

अँन टिकनरच्या मते, लिंगसंवेदनशील दृष्टिकोनातून जेव्हा आपण जगाकडे पाहू लागतो तेव्हा आपल्या असे लक्षात येते की स्त्रियांचे चित्रण हे जाणिवपूर्वक पक्षपाती आणि मलिन करण्यात आले आहे. पुरुषत्व (Masculinity) ही संकल्पना स्वतंत्र नसून स्त्रीवादी भावनेच्या निर्मितीस विरोध करणारी आहे. अँन टिकनरने मांडलेला हा मुद्दा समजून घेतल्यास आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या आकलनाचे एक नवे चित्र आपल्यासमोर उभे राहते.

आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या अध्ययनामध्ये १९८० च्या दशकात सर्वप्रथम स्त्रीवादी दृष्टिकोनाचा उगम झाला. पारंपारिक विचारवंतांनी (जसे कि, हॅन्स मॉर्गेन्थॉ आणि केनेथ वॉल्ट्झ) आपल्या लेखनातून स्त्रियांच्या उपस्थितीस जाणीवपूर्वक नाकारल्याबद्दल स्त्रीवादी विचारवंत नाराजी व्यक्त करतात. माणसे ही आक्रमक, सैन्य आणि स्पर्धात्मक वृत्तीमध्ये उभी राहणारी तर स्त्रिया या शांतताप्रेमी आणि सहकार्य करणाऱ्या असतात हा पारंपारिक युक्तिवाद या आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या वारंवार दिसून येतो यामुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची पारंपरिक आकलन ही मलिन झाली आहे. अशावेळी आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा अध्ययनामध्ये लिंगभाव चर्चा (Gender discourse) नेमकी काय भूमिका बजावू शकतो? लिंगभावाच्या अध्ययनातून आंतरराष्ट्रीय संबंधाचे कोणत्या प्रकारचे विश्लेषण किंवा पूर्वानुमान आपण करू शकतो? असे प्रश्न उपस्थित करण्यात आले. यावर प्रत्युत्तर म्हणुन अँन टिकनर आणि इतर स्त्रीवादी विचारवंतांनी आंतरराष्ट्रीय

राजकारणातील स्त्रियांचे महत्व आणि उपस्थिती अधोरेखित करण्याचा महत्त्वपूर्ण प्रयत्न केला आहे. त्यांनी निर्णयप्रक्रिया ही लिंगभावातून कशाप्रकारे बाधित झाली आहे आणि अशा प्रकारची बाधित निर्णयप्रक्रिया स्त्रिया आणि पुरुष यांना कशा प्रकारे अडचणीची ठरू शकते हे स्पष्ट केले आहे. या चर्चेतून विविध क्षेत्रातील महिलांनी बजावलेली भूमिका आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेवर कशाप्रकारे सकारात्मक परिणाम करू शकते याचीही चर्चा करण्यात आली आहे.

स्त्रीवादी दृष्टीकोन अभ्यासक अँन टिकनर यांनी मांडलेल्या दृष्टिकोनाची चिकित्सा केल्यास असे लक्षात येते कि, आपण सर्वप्रथम आपल्या आकलनाच्या पारंपरिक विचारांना मागे टाकून जगाची रचना कशी आहे याचा पुनर्विचार करण्याची गरज आहे. पुढे जाण्याआधी आपण घट्ट करून ठेवलेल्या पूर्वकल्पना आणि गृहीतकांना बाजूला ठेवत स्त्रिया आणि लिंगभाव आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची कसा अनुकूल होऊ शकतो याचा विचार करण्याची गरज आहे. केवळ आंतरराष्ट्रीय संबंधात स्त्रियांच्या भूमिका समजावून घेणे पुरेसे नसून स्त्रीवादी सिद्धांतांची निर्मिती होणे आणि त्याअनुषंगाने सत्ता, सार्वभौमत्व, सुरक्षा यांसारख्या कल्पनांची नव्याने मांडणी होणे गरजेचे आहे. केवळ पारंपारिक सिद्धांताचा वापर करून आपण आज समजून घेत असलेल्या सुरक्षेच्या प्रश्नांची नवीन उत्तरे शोधणे मांडणे हे काहीसे असंयुक्तिक आहे. अँन टिकनर आणि इतर स्त्रीवादी विचारवंत याठिकाणी स्त्रीवादी दृष्टिकोनाच्या उपायोजनाची (Application) मागणी करतात.

शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेमध्ये गतीमानपणे बदल झाले असून काय आणि कसे घडत आहे? यासारख्या प्रश्नांची अधिकाधिक चर्चा आता होऊ लागली आहे. अशावेळी या नवीन प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी स्त्रीवादी दृष्टीकोन फार महत्त्वाची भूमिका बजावेल असे मानले जात आहे. अँन टिकनर यांनी आपले मत मांडत असताना महत्त्वपूर्ण उदाहरण दिले आहे. त्यांनी म्हटले आहे की, पारंपारिक दृष्टीकोनातून होणारा आंतरराष्ट्रीय संबंधाचा अभ्यास हा युद्ध, युद्धाची कारणे, आणि त्याच्या समाप्तीचे मार्ग यांचे चर्चेपुरता सिमीत असतो. मात्र, स्त्रीवादी अभ्यासक युद्धादरम्यान काय घडते? त्याची कारणे काय आहेत? आणि ते कसे संपेल? याची चर्चा करतात. युद्ध हा केवळ सैन्य कवायतीचा भाग नसून यामध्ये राज्य आणि सैन्याप्रमाणेच व्यक्ती, व्यक्तीगत सुरक्षा, स्त्रिया, लहान मुले यांचाही समावेश होत असतो. हे सर्व घटक युद्धात सर्वात जास्त झळ सहन करत असतात. उदारमतवादी आणि संरचनावादी दृष्टिकोनाप्रमाणे स्त्रीवादी दृष्टीकोन हा 'राज्य' संकल्पनेवर भर देत व्यक्ती सामाजिक रचनेत कशाप्रकारे भूमिका पार पाडतो? हे पाहतो. सामाजिक रचनेतील विषमतेचे स्त्रिया तसेच पुरुषांवर काय परिणाम होतात? आणि, ही विषमता कशाप्रकारे दूर केली जाऊ शकते? याचाही विचार स्त्रीवादी अभ्यासक करतात. पुरुषसत्ताक आणि स्तरीय रचनेमध्ये राजकीय व्यवस्थेमध्ये स्त्रियांचा आवाज कशाप्रकारे ऐकला जाईल हे पाहणे गरजेचे असते. आणि जर अशा वेळेस स्त्रियांचा आवाज हा अनुपस्थित असेल तर स्त्रियांसाठी घेतल्या जाणाऱ्या निर्णयांमध्ये मोठी पोकळी निर्माण राहते. अशावेळी केवळ 'शांतता' (Peace) हा फक्त स्त्रियांचा प्रश्न आहे हा पारंपरिक विचार मागे टाकून कोणतेही राज्याने आपल्या सर्व नागरिकांचे निर्णयप्रक्रियेत समावेशन केले पाहिजे.

२.६ समारोप

या प्रकरणात आपण आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या अभ्यासाशी निगडीत मार्क्सवादी, समीक्षात्मक आणि स्त्रीवादी या तीन दृष्टीकोनांची चर्चा केली. शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर जेव्हा फ्रान्सिस फुकुयामासारख्या अमेरिकन विचारवंतांनी भांडवलशाहीचा विजय झाल्याचे सांगत उदारमतवाद हा एकमेव विचार आता उरला आहे असे मत मांडले तेव्हा त्यावर टिका होऊन इतर दृष्टीकोन सक्रियपणे पुढे येऊ लागले. या पर्यायी दृष्टीकोनांनी आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या अभ्यासात महत्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

२.७ सराव प्रश्न

१. आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या मार्क्सवादी दृष्टीकोनाची चर्चा करा.
२. आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या समीक्षात्मक दृष्टीकोनाची चर्चा करा
३. आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या स्त्रीवादी दृष्टीकोनाची चर्चा करा

२.८ संदर्भ

१. Introduction to International Relations: Theory and Practise- Joyce P. Kaufman Rowman & Littlefield Publishers
२. An Introduction to International Relations- Richard Devetak, Jim George, Sarah Percy Cambridge University Press

घटक ३

आंतरराष्ट्रीय राजकीय अर्थव्यवस्था आणि जागतिकीकरण

घटक रचना

- ३.१ उद्दिष्टे
- ३.२ आंतरराष्ट्रीय राजकीय अर्थव्यवस्था संकल्पना
- ३.३ ब्रिटन वूड्स संस्थेचे मूल्यमापन
- ३.४ जागतिकरण संकल्पना व प्रभाव
- ३.५ क्षेत्रीय संघटना व मुक्त व्यापार
- ३.६ सारांश
- ३.७ आपण काय शिकलो
- ३.८ संदर्भ सूची

३.१ उद्दिष्टे

आंतरराष्ट्रीय राजकीय व्यवस्था आणि जागतिकीकरण हा समकालीन आंतरराष्ट्रीय संबंधांमधील महत्वाचा अभ्यास विषय आहे. यादृष्टीने आंतरराष्ट्रीय राजकीय अर्थव्यवस्था या संकल्पनेचा आढावा घेऊन १९४० च्या दशकात निर्माण झालेल्या ब्रिटन वूड्स संस्थेचे जागतिकीकरण राजकारणातील मूल्यमापन करणे हे या घटकातील एक महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. जागतिकीकरणाने जगातील सर्वच क्षेत्रांना सर्वाधिक प्रभावित केलेले दिसते. त्या जोडीस क्षेत्रीय संघटना व मुक्त व्यापार करारानी ही आंतर राष्ट्रीय राजकीय अर्थव्यवस्थेत महत्वाची भूमिका बजावलेली दिसते. यादृष्टीने जागतिकीकरण या संकल्पनेची मांडणी करून आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेवरील जागतिकीकरणाचा व प्रभाव अभ्यासणे त्याबरोबरीने क्षेत्रीय संघ संघटना व मुक्त व्यापार करारांचा ही यादृष्टीने अभ्यास करणे हे या घटकातील उद्दिष्टे आहे. या घटकाच्या आकलनातून आपली आंतरराष्ट्रीय राजकीय अर्थव्यवस्था, जागतिकीकरण, मुक्त व्यापार करार व क्षेत्रीय संघ, संघटना याविषयीची समज आर्थिक प्रगल्भ होण्यास मदत होईल.

३.२ आंतरराष्ट्रीय राजकीय अर्थव्यवस्था संकल्पना

आंतरराष्ट्रीय व्यापार, व्यापारासाठी ठरविण्यात आलेले आंतरराष्ट्रीय नियम हे नियम अंमलात आणण्यासाठी कार्यरत असणाऱ्या संघटना बहुराष्ट्रीय कंपन्या, आंतरराष्ट्रीय आर्थिक स्पर्धा व सहकार्य बाजारपेठ यासारख्या घटकांचा आंतर राष्ट्रीय राजकीय अर्थव्यवस्था या घटकात समावेश होतो.

आंतरराष्ट्रीय राजकीय अर्थव्यवस्था ही संकल्पना साधारणतः दोन वर्षांनी वापरली जाते. एका अर्थाने या संदर्भातील प्रश्नाचा, घटकांचा अभ्यास करणारा एक विषय तर दुसरे म्हणजे जागतिक राजकारण व अर्थकारण यासंबंधी विचार करण्याची एक पद्धती त्यावरून आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्था ही संकल्पना साधारणतः आपणास पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल. आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या अभ्यासात आंतरराष्ट्रीय राजकीय अर्थव्यवस्था हि मुख्यतः राजकारण व अर्थकारण यांच्यातील परस्पर संबंधा वर जोर देते.

आंतरराष्ट्रीय राजकीय अर्थव्यवस्थेची उद्दिष्टे :

आंतरराष्ट्रीय राजकीय अर्थव्यवस्था या संकल्पनेचा अर्थ व स्वरूप आंतरराष्ट्रीय राजकीय अर्थव्यवस्थेचा पुढील उद्दिष्टांवरून अधिक स्पष्ट होऊ शकेल.

१) परराष्ट्रीय धोरणाची उद्दिष्टे साध्य करणे:

आधुनिक काळातील परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे साध्य करण्याचे महत्वाचे साधन म्हणून आंतरराष्ट्रीय राजकीय अर्थव्यवस्था या घटकाचा वापर होत असलेल्या प्रत्ययास येतो. उदा. दुसऱ्या राष्ट्राचे परराष्ट्र धोरण आर्थिक धोरणाद्वारे प्रभावित केले जातात. वा एखाद्या राष्ट्रास आर्थिक मदत न करण्याची धमकी देऊन ही त्यासंदर्भात राज्यांचे मन वळविण्याचा प्रयत्न केला जातो. एकंदरीत आंतरराष्ट्रीय राजकीय अर्थव्यवस्थेच्या माध्यमातून आपले परराष्ट्रीय धोरणाची उद्दिष्टे गाठण्याचा प्रभावी साधन म्हणून राज्य वापर करताना दिसतात.

२) क्षमता निर्धारण :

आंतरराष्ट्रीय संस्थांमध्ये राज्यांची क्षमता हा घटक महत्वाचा ठरत असतो. यादृष्टीने आंतरराष्ट्रीय राजकीय अर्थव्यवस्था या घटकाच्या माध्यमातून राज्य आपली क्षमता वाढवण्यावर तसेच शत्रूराष्ट्रांच्या क्षमता कमी करण्याकरिता प्रयत्नशील असतात. उदा. कच्च्या मालाचा उपलब्ध सर्व साठा ताब्यात घेऊन शत्रूराष्ट्रांच्या औद्योगिक क्षमतेवर प्रभाव पडला जातो. अशा पद्धतीने आर्थिक साधनांचा वापर करून जागतिक राजकारणाच्या दृष्टीने महत्वाच्या ठरणारा क्षमता निर्धारण हा घटक आंतरराष्ट्रीय राजकीय अर्थव्यवस्थेच्या माध्यमातून प्राप्त केला जातो.

३) आर्थिकदृष्ट्या संरक्षित राज्य निर्माण करणे:

आंतरराष्ट्रीय राजकीय अर्थव्यवस्थेच्या माध्यमातून समकालीन काळात आर्थिकदृष्ट्या संरक्षित राज्य निर्माण करण्यास मोठ्या प्रमाणात राज्याकडून प्राधान्य दिले जात असल्याचे दिसते. आर्थिक दृष्ट्या दुर्लभ राज्यांना आर्थिक मदत करून आर्थिक मदतीच्या प्रचंड ओझ्या खाली दाबून त्यांना पूर्णपणे आपली आर्थिक दृष्ट्या पराधीन झालेली राज्ये नंतरच्या काळात त्याच्या पासून वेगळे होण्याची कल्पना ही करू शकत नाही.

ब्रेटनवूड्स परिषद :

१९३९-१९४५ याकालखंडात जगाला महायुद्धाचा सामना करावा लागला. दुसऱ्या जागतिक महायुद्धाचे परिणाम सर्वार्थाने संहारक होते. जागतिक अर्थव्यवस्थेतही त्यास मोठा

फटका बसला. दुसऱ्यामहायुद्धाने त्यावेळापर्यंत सर्वात विकसित असणाऱ्या युरोपास पार उद्धवस्त केले होते. युरोपची संपूर्ण अर्थव्यवस्था उध्वस्त झाली. युरोपियन राष्ट्रांच्या वसाहती सांभाण्या इतपत हि ताकद युरोपीय राष्ट्रांमध्ये राहिली नव्हती. त्यातून आर्थिक प्रश्नाचे दुष्टचक्र सुरु झाले. वसाहती गमावल्यामुळे त्याच्यापासून मिळणारे आर्थिक उत्पन्न थांबले हक्काच्या बाजारपेठा गमावल्या. सर्व पायाभूत सुविधा उद्धवस्त झाल्या होत्या. सर्व सामान्य जनतेच्या मूलभूत गरजांची पूर्ती होणे हि अशक्य झाले होते. यासाठी परत नव्याने पायाभूत सुविधांची उभारणी करणे आवश्यक होते. परंतु कोणत्याही युरोपियन राज्यातून तेवढी आर्थिक ताकद राहिलेली नव्हती. अशा परीस्थितीमध्ये सोव्हिएट रशिया युरोपियन राष्ट्रांना आर्थिक अमिश देऊन अंकित करण्याचा प्रयत्न करीत होता. अशा परीस्थितीत सोव्हियेत रशिया युरोपियन राष्ट्रांची पुनर्बांधणी करणे व सोव्हियेत रशियाचा विस्तार रोखणेसाठी अमेरिकापुढे आली. याचाच एक भाग म्हणून १९४५ साली अमेरिकेतील न्यूहॅमशायर राज्य येथे दुसऱ्या महायुद्धातील पण मित्रराष्ट्रांची एक परिषद निर्माण झालेल्या आर्थिक प्रश्नाचा विचार करण्यासाठी व त्यावरील उपायाकरिता एक परिषद भरवण्यात आली. यालाच ब्रेटन काल परिषद असे म्हणतात. परंतु या परिषदेमध्ये आफ्रिका, आशिया व दक्षिण अमेरिका या खंडातील एक ही देशाला स्थान देण्यात आले नव्हते. याचा या परिषदेने जेव्हा राष्ट्रांच्या आर्थिक समस्यांचा केवळ विचार केला. जेव्हा राष्ट्रांना पुन्हा उभे करण्यासाठी जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये कोणते बदल केले असता ते आपल्या हिताचे ठरतील ते निश्चित करण्यात आले. त्याप्रमाणे करार करून ही काही आंतरराष्ट्रीय संघटना स्थापन करण्यात आल्या. नंतर या काळात हे करार इतर देशांवर लादण्यात आले. यातून निर्माण झालेल्या संघटनां ब्रेटनवूड्स संघटना असे संबोधिले जाते.

जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी या संस्था जागतिक विकासाकरिता स्थापन झालेल्या संस्था आहेत असा सर्वसाधारण समज आहे. वास्तवात मात्र या संख्या दोन महायुद्धाच्या दरम्यानच्या काळात निर्माण झालेल्या आर्थिक गोंधळाची पुनरावृत्ती टाळण्यासाठी झाली होती. जागतिक बँक आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी या दुसऱ्या महायुद्धा नंतर १९९५ ते १९५० च्या दरम्यान स्थापन झाल्या गॅट कराराची जागा पुढे १९४५ साली जागतिक व्यापार संघटनेने घेतली या तीनही संघटना अमेरिकेच्या आग्रही पुढाकाराने स्थापन झाल्या होत्या. त्यास युरोपियन राष्ट्रांची सहमती होती. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेस वेग देणे हा संस्था स्थापण्यामागील हेतू होता. आज जगातील बहुतांश राष्ट्रे या तीन संस्थेचे सभासद आहेत.

जागतिक बँक:

जगातून दारिद्र्य नष्ट करणे, गरीब देशांमधील सर्वाधिक गरीब जनतेस मदत करणे, जगाने मान्य केलेले साहचक्र विकास उद्दिष्टे प्रत्यक्ष आणण्यासाठी प्रयत्न करणे ही काही प्रमुख उद्दिष्टे जागतिक बँकेच्या स्थापने मागे होती. जागतिक बँकेची सदस्य संख्या जसजशी वाढत गेली त्याप्रमाणे जागतिक बँकेची उद्दिष्टे हि विस्तारत गेलेली दिसतात. कामाच्या स्वरूपात ही बदल होत गेलेला दिसतो. कामाची व्याप्ती या गुंतागुंत वाढल्यामुळे जागतिक बँकेने संलग्न अशा चार संस्था स्थापन केल्या. सध्या या पाच संस्था एकत्रितपणे काम करतात. त्यांना मिळून जागतिक बँक असे संबोधिले जाते. या पाच संस्था पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. आंतरराष्ट्रीय पुनर्रचना आणि विकास बँक (International Bank for Reconstruction and development (IBRD)) स्थापना १९४४
२. आंतर राष्ट्रीय विकास संघ (The International / Development Association) स्थापना -१९६०
३. आंतरराष्ट्रीय वित्तीय महामंडळ (The international / Finance Corporation)
४. बहुराष्ट्रीय गुंतवणूक संस्था (Multinational Investment Guarantee Agency)
५. आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूक तंटा निवारण केंद्र (The International Centere for settlement of Investment disputes)

१९४६ साली जागतिक बँक ही संस्था ज्यावेळी कार्यान्वित झाली. त्यावेळी जागतिक बँकेची सभासद संस्था ही केवळ ३८ होती. सध्या ही सदस्य संख्या १९० पेक्षा अधिक आहे. जागतिक बँकेचे मुख्यालय हे वाशिंग्टन येथे असून जगभरात १०० हुन अधिक राष्ट्रंमध्ये जागतिक बँकेचे कार्यालय कार्यरत आहेत.

जागतिक बँक - रचना :

जागतिक बँकेची रचना पुढील मुद्यांच्या आधारे अधिक स्पष्ट करता येईल.

१. बँकेचे नियामक मंडळ:

जागतिक बँकेचे कार्य सरकारी संस्थेमध्ये चालवले जाते. सर्व सदस्य राष्ट्रेही बँकेचे भाग धारक मानले जातात. सर्व सभासद राष्ट्रे आपले प्रतिनिधी जागतिक बँकेत नियुक्त करतात. हे प्रतिनिधी शक्यतो त्या दोघांचे अर्थमंत्री केंद्रीय बँकेचे प्रमुख असतात. सदस्य राष्ट्रे एका सदस्या बरोबर पर्यायी एक सदस्य ही नियुक्ती करतात. यावर्षी सभासद राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींचे मिळून एक नियामक मंडळ बनवले जाते. सर्व निर्णय या नियामक मंडळातच घेतले जातात. या नियामक मंडळाची बैठक वर्षातून एकदा घेतली जाते.

२. संचालक मंडळ:

जागतिक बँकेत नियमित कामकाज करिता एक कार्यकारी संचालक मंडळ स्थापन करण्यात आले आहे. या कार्यकारी संचालक मंडळात २४ सदस्य असतात. यातील पाच सदस्य हे फ्रान्स, जर्मनी, जपान, ब्रिटन व अमेरिका या देशांमधून प्रत्येकी एक प्रमाणे निवडले जातात. तर उर्वरित १९ सदस्य हे इतर सभासद राष्ट्रांमधून निवडले जातात. जागतिक बँकेचे अध्यक्ष हे संचालक मंडळाचे नेतृत्व करतात. या संचालक मंडळाची बैठक एका आठवड्यात किमान दोन वेळा होते.

उपाध्यक्ष:

जागतिक बँकेचे अध्यक्ष यांना सहाय्य करण्याकरिता उपाध्यक्ष यांची नियुक्ती करण्यात येते. एकूण सहा उपाध्यक्ष निवडले जातात. आफ्रिका पूर्ण आशिया आणि पॅसिफिक युरोप आणि मध्य आशिया, दक्षिण अमेरिका आणि कोरियन देश, मध्य आणि पूर्व उत्तर उत्तर आफ्रिका आणि दक्षिण आशिया अशा सहा विभागासाठी हे सहा उपाध्यक्ष काम करतात. याशिवाय

काही उपाध्यक्षांकडे मानवी विकास आणि दारिद्र्य निवारण यासारखे विषयही सोपवले जातात.

जागतिक बँकेचे योगदान व कार्य:

दुसऱ्या महायुद्धामुळे मोडलेल्या अर्थव्यवस्थांना विशेषतः युरोपियन राष्ट्रांना सावरण्यात मदत करणे या प्रधान उद्दिष्टाने स्थापन झालेल्या जागतिक बँकेने आपल्या विस्ताराबरोबर उद्दिष्टांमध्ये ही वाढ केलेली दिसते. आज जगातील दारिद्र्य नाहीसे करण्याचे मोठे उद्दिष्ट जागतिक बँकेने पत्करलेले दिसते. जागतिक बँकेच्या उद्दिष्टांमध्ये १९६८ मध्ये तात्काळीन अध्यक्ष रॉबर्ट मॅक्नमास यांनी मोठे बदल घडवून आणले. शाळा, हॉस्पिटल, शेती सुधारणा, शिक्षण प्रसार यासारख्या बाबींना त्यांनी जागतिक बँकेच्या उद्दिष्टांमध्ये समाविष्ट केले शिवाय गरीब व विकसनशील राष्ट्रांना कर्ज देण्याची प्रक्रिया सोपी करून बँकेचे भांडवल वाढविण्याचे नवे मार्ग शोधण्यास ही प्राधान्य देण्यात आले.

जागतिक बँकेमध्ये धोरण मालक बदलाची प्रक्रिया अध्यक्ष ए. डब्ल्यू फ्लॉडसन यांच्या नेतृत्वाखाली १९८० च्या दशकात पार पाडली. १९८२ साली अॅनी क्रुगर यांची जागतिक बँकेत मुख्य अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून नियुक्ती झाल्यानंतर या धोरणात्मक बदलणाऱ्या या प्रक्रियेस खऱ्या अर्थाने वेग आला. मॅक्नमास यांनी पुरस्कारलेला विकसनशील देशांना कर्ज फेडण्यासाठी कर्ज देण्याची योजना बंद करण्यात आली त्याऐवजी या विकसनशील राष्ट्रांनी आपल्या अर्थव्यवस्था यांचे प्रतिभान बदलावे याकरिता त्या राष्ट्रांवर दबाव वाढविण्यात आला. विकसनशील देशांनी कल्याणकारी योजना बंद करून तो पैसा अर्थव्यवस्था सुधारण्याकरिता वापरावा असा आग्रह जागतिक बँकेकडून करण्यात आला. त्यादृष्टीने विकसनशील देशांकरिता अर्थव्यवस्थामध्ये रचनात्मक बदल होण्याच्या दृष्टीने काही कार्यक्रम ही आखून देण्यात आले.

जागतिक बँकेने रचनात्मक कार्यक्रमांच्या माध्यमातून प्रामुख्याने मुक्त बाजारपेठेची अर्थव्यवस्था लादण्याचा प्रयत्न केला गेला. यामध्ये खाजगीकरण, उदारीकरण, व्यापारावरील व परदेशी गुंतवणुकीवरील इंधने दूर करणे या बाबींचा समावेश होता या दृष्टीने जागतिक बँकेने चलनाचे अवमूल्यन करावे किमतीवरील नियंत्रण संपवावे, सर्व प्रकारच्या सबबी ही बंद कराव्यात, परदेशी गुंतवणूकदारांच्या हितसंबंधाचे रक्षण करावे. प्रशासकीय पारदर्शकता व सुधारणा घडवून भ्रष्टाचारास आळा घालावा. यांसारख्या अटींचा दबाव वाढविण्यात आला. जागतिक बँकेने केलेल्या या धोरणात्मक बदलांचा सर्वाधिक फटका आशिया, दक्षिण अमेरिका व आफ्रिकेमधील विकसनशील देशांना बसला. मदतीचे इतर पर्याय उपलब्ध नसल्यामुळे या विकसनशील राष्ट्रांना या अटी स्वीकारण्याशिवाय पर्याय राहिला नाही त्यामुळे त्या विकसनशील राष्ट्रां सारख्या अधिक गंभीर व गुंतागुंतीच्या बनल्या.

१९८९ च्या काळात जागतिक बँकेने आपल्या धोरणांमध्ये गुन्हा नसल्याने काही बदल केले. स्वयंसेवी संस्थांनी केलेली टीका या धोरणात्मक करिता प्रामुख्याने कारण ठरली १९८९ नंतर जागतिक बँकेने आपली धोरणे विकसोन्मुख करण्याचा प्रयत्न केला. आज

बँक पुन्हा दारिद्र्य निवारण आणि पर्यावरण संरक्षण या विषयावर आपले लक्ष केंद्रित करत आहे. आज जागतिक बँक विकसनशील राष्ट्रांकरिता निधी व ज्ञान उपलब्ध करून देणारी सर्वात मोठी संस्था म्हणून कार्यरत आहे. जागतिक बँक एक आर्थिक मदत देत नाही तर दिलेली मदत योग्य लोकांपर्यंत पोहचते आहे की नाही याचीही तपासणी करते. ज्या प्रकल्पांसाठी निधी उपलब्ध करून दिलेला असेल त्या प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीवर लक्ष ठेवते एकंदरीत जागतिक बँक जागतिकीकरणावर ही प्रक्रिया गतीमान करण्यात एक महत्त्वाची घटक संस्था म्हणून आज कार्यरत असलेली दिसते.

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (International Monetary Fund):

जागतिक बँकेच्या बरोबरीने १९४४ साली आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी या संस्थेची ही स्थापना झाली परंतु १९४७ साली आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने प्रत्यक्ष कामाला सुरुवात केली. पंचेचाळीस राष्ट्रे या संस्थेची संस्थापक राष्ट्र होती. आज जगातील १९० पेक्षा अधिक राष्ट्र या संस्थेची सदस्य असून या संस्थेत संयुक्त राष्ट्रांची विशेष संख्या म्हणून ही दर्जा प्राप्त झालेला आहे. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी चे मुख्यालय वॉशिंग्टन येथे आहे. १९२९ साली आलेल्या जागतिक महामंदीने जे आर्थिक पेचप्रसंग निर्माण केले होते त्या पद्धतीचा आर्थिक संकटांना रोखणे आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी स्थापन करण्यामागील प्रधान हेतू होता.

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची उद्दिष्टे:

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची काही प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे मांडता येतील

१. आंतरराष्ट्रीय आर्थिक सहकार्यस चालना देणे.
२. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा समतोल विकास होण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करणे.
३. चलन विनिमय दरांमध्ये स्थिरता राखण्याकरिता प्रयत्नशील राहणे.
४. आंतरराष्ट्रीय देवाणघेवाणीचे व्यवहार सुलभ होणे करिता प्रयत्न करणे.
५. आर्थिक संकटे रोखण्याचा प्रयत्न करणे.
६. आर्थिक संकटात असणाऱ्या राष्ट्रांना मदत करणे.
७. आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवस्था स्थिर राहण्याकरीता प्रयत्न करणे.
८. विकास प्रकल्पांना चालना देऊन दारिद्र्य निवारण करण्याचा प्रयत्न करणे.
९. राज्यांना समर्थ अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याकरिता मदत देणे इत्यादी.

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी रचना:

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी या संस्थेची रचना पुढील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

१. बोर्ड ऑफ गव्हनर्स:

बोर्ड ऑफ गव्हनर्स ही आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीची सर्वोच्च निर्णय घेणारी संस्था मानली जाते. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचा एकूण सभासद राष्ट्रांचे मिळून एक बोर्ड ऑफ गव्हनर्स तयार होते. जागतिक बँकेचे सभासद होऊ इच्छिणाऱ्या प्रत्येक राष्ट्रास आंतरराष्ट्रीय

नाणेनिधीचे सदस्यत्व पत्करणे अनिवार्य आहे. बोर्ड ऑफ गव्हनर्स मध्ये प्रत्येक सभासद राष्ट्र आपले व आपल्या गटाचे प्रतिनिधित्व करणारा एक गव्हनर्स व एक पर्यायी गव्हनर्स नियुक्त करतात या बोर्ड ऑफ गव्हनर्स ची वर्षातून किमान एक बैठक होते.

२. कार्यकारी मंडळ:

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या बॉर्ड ऑफ गव्हनर्स सदस्य हे कार्यकारी मंडळातील सदस्यांची नियुक्ती करतात. त्यात सदस्य राष्ट्रांनी व राष्ट्रांच्या गटांनी नियुक्त केलेले. किंवा निवडून दिलेले २४ सदस्य असतात. अमेरिका, रशिया, सौदी अरेबिया यासारख्या मोठी अर्थव्यवस्था असणाऱ्या देशांचे स्वतंत्र सदस्य असतात तर छोटी राष्ट्रीय गट करून सदस्य निवडून पाठवतात अशा पद्धतीचा सर्वात मोठा २४ राष्ट्रांचा एक गट कार्यरत आहे. हे कार्यकारी मंडळ आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी ते दैनंदिन कामकाज पाहते.

३. व्यवस्थापकीय संचालक:

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे कार्यकारी मंडळ व्यवस्थापकीय संचालक यांची निवड करते, कोणत्याही कार्यकारी संचालक या पदाकरिता आपले नामांकन करता येते. या पदाकरिता शक्यतो सहमतीच्या नावाने एक मताने निवड केली जाते. व्यवस्थापकीय संचालक आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे नेतृत्व करते. आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीमध्ये १७ विविध खाती आहेत. या सर्व खात्यांमधील सर्व कर्मचाऱ्यांचा तो प्रमुख असतो व तोच निधीच्या कार्यकारी मंडळाचा अध्यक्ष असतो. व्यवस्थापकीय संचालकांना त्यांच्या कार्यात मान राखण्याकरिता आणखीन तीन उपसंचालकांची निवड केली जाते. व्यवस्थापकीय संचालकांचा हा गट प्रामुख्याने सर्व कर्मचाऱ्यांच्या कार्यावर लक्ष ठेवणे. सदस्य राष्ट्रांच्या शासनाशी उच्च पातळीवरून संपर्क ठेवणे. प्रसार माध्यमे अशासकीय संघटना व अन्य संस्थांशी संपर्क राखणे यांसारखी कार्य पार पाडतात. व्यवस्थापकीय संचालक गटाची वर्षातून किमान एक वेळा बैठक होते.

४. कोटा:

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी मधील सभासद राष्ट्रांचे स्थान हे त्या राष्ट्रांच्या आर्थिक सभेवर अवलंबून असते. प्रत्येक राष्ट्रास एक निश्चित कोटा दिलेला असतो. हा कोटा त्या राष्ट्रांच्या अर्थव्यवस्थेच्या एकूण आकारावरून ठरतो उदाहरणार्थ अमेरिकेचा कोटा सर्वात म्हणजे १६.७७% इतका आहे तर पलाऊ या देशाचा कोटा सर्वात कमी म्हणजे ०.१ टक्के इतका आहे. कोटा म्हणजे आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी कडून त्या राष्ट्रात मिळणारी कमाल मदत शिवाय जेवढा कोटा असतो तेवढीच वर्गणी त्या राष्ट्रास भरावी लागते. प्रत्येक राष्ट्रास सदस्यत्व स्वीकारल्यानंतर कोट्यास २५% भाग मान्यताप्राप्त आंतरराष्ट्रीय चलनामध्ये व उरलेला २५% भाग हा स्वतःच्या चलनामध्ये करणे अपेक्षित असते. दर पाच वर्षांनी सर्वसाधारणपणे राष्ट्रांच्या कोट्यांचा आढावा घेतला जातो. कोट्यामध्ये कोणत्याही स्वरूपाचा बदल करण्यासाठी किमान ८५% मान्यता आवश्यक असते. प्रत्येक राष्ट्राची मते त्या राष्ट्रांच्या कोट्याच्या आधारावर ठरवली जातात. प्रत्येक राष्ट्रात किमान २५० मते असतात. त्यावरील प्रत्येक लाख SDR वर एक मिळते.

अर्थव्यवस्था:

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे उत्पन्नाचे प्रमुख साधन म्हणजे सदस्य राष्ट्रांनी भरलेली वर्गणी होय. शिवाय गरीब देशांना सवलतीच्या दरात कर्ज देण्याकरिता आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी कडून विशेष निधी उभारला जातो या निधीमध्ये विकसित राष्ट्रे आपले योगदान देतात.

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे कार्य:

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी प्रामुख्याने तीन स्वरूपाशी कार्य पार पडते ते म्हणजे निरीक्षण तांत्रिक सहाय्य व कर्जपुरवठा शिवाय नाणेनिधी वर्षातून दोन वेळा world Economic Outlook या नावाने अहवाल प्रसिद्ध करते. त्यामधून जागतिक व प्रादेशिक घडामोडी चा आढावा घेऊन भविष्याचा वेधही मांडलेला असतो. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या वतीने प्रत्येक सभासद राष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेचा सखोल अभ्यास करून त्यास वर्षातून किमान एकदा तरी सल्ला दिला जातो. सदस्य राष्ट्रांना नाणेनिधी कडून मोफत तांत्रिक प्रशिक्षण दिले जाते.

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी व जागतिक बँक :

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी व जागतिक बँक या भिन्नी संस्था मानल्या जातात. या दोन्ही संस्थांची निर्मिती ब्रेटनवूड येथे १९४४ साली झाली. आपल्या सभासद राष्ट्रांची जीवनमान उंचावेल असे समान उद्दिष्ट या दोन्ही संस्था आपल्या समोर ठेवताना दिसतात. या उद्दिष्टांकरिता पाहण्याचा दृष्टीकोन ही परस्परपूरक आहे. जसे कि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेच्या स्थिरतेकरीता प्रयत्न करते तर जागतिक बँक व भविष्यातील आर्थिक विकास व दारिद्र्य निवारण याचा विचार करते. या दोन्ही संस्था वर्षातून दोन वेळा एप्रिल व ऑक्टोबर महिन्यात एकत्रित बैठका घेतात.

या बँकांमध्ये दोन्ही संस्थांच्या आणि नियामक मंडळाचे सदस्य एकमेकांशी चर्चा करतात व जागतिक प्रश्नांची सोडवणूक करण्याचे उपाय मांडताना दिसतात.

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे बदलते स्वरूप :

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची एकूण रचना हि विकसित बड्या राष्ट्रांना एक झुकते माप देणारी आहे. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीमधील राष्ट्रांचे स्थान लोकशाही तत्त्वाप्रमाणे समान दर्जा देणारे असून ते आर्थिक क्षमतेवर अवलंबलेले आहे. विकासनशील राष्ट्रांना याविरोधात अलीकडच्या काळात आपला आवाज संघटित करावयास सुरुवात केलेली दिसते. त्यादृष्टीने आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या बैठकांमधून काही निर्णय घेण्यात येत आहेत. तरीही आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या जाचक अटींमुळे सदस्य राष्ट्रे कर्ज मागण्यात धजावताना दिसत नाहीत तरीही दुसऱ्या महायुद्धानंतर निर्माण झालेल्या अजून पूर्व आर्थिक संकटांना तोंड देण्याचे व जागतिक अर्थव्यवस्थेत स्थिरावताना प्रदान करण्याचे मोठे कार्य आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी ने पार पडलेले दिसते. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी च्या पुढाकाराने खऱ्या अर्थाने व्याज उदारीकरण आणि जागतिकीकरणची प्रक्रिया गतिमान झाली असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

जागतिक व्यापार संघटना (WTO):

उरुवे कराराचा परिणाम म्हणून गॅटचे तात्पुरत्या करारातून औपचारिक संस्थेत रूपांतर झाले. या संस्थेस जागतिक व्यापार संघटना असे संबोधले जाते. गॅटच्या मर्यादित करारानुसार १ जानेवारी १९९५ रोजी जागतिक व्यापार संघटना ही संस्था स्थापन करण्यात आली.

जागतिक व्यापार संघटनेची उद्दिष्टे पुढील मुद्द्यांच्या आधारे अधिक स्पष्ट करण्यात येतील.

१. बहुपक्षीय व्यापार पद्धतीचा विस्तार करणे.
२. आंतरराष्ट्रीय व्यापार वृद्धिंगत करणे.
३. रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करणे.
४. विकसनशील देशांना विकासासाठी सहाय्य करणे.
५. अत्यल्प विकसित देशांना विकासाची संधी मिळावी यासाठी सकारात्मक उपाय योजना करणे.

जागतिक व्यापार संघटना रचना:

जागतिक व्यापार संघटनेची रचना पुढील मुद्द्यांचा आधारे अधिक स्पष्ट करता येईल.

१. मंत्रीपरिषद:

जागतिक व्यापार संघटनेतील सर्वोच्च पातळीवर कार्य करण्याची संस्था म्हणून मंत्री परिषद या व्यवस्थेची रचना केली गेली आहे. या मंत्री परिषद सदस्य राष्ट्रांचे वाणिज्य मंत्री सदस्य म्हणून कार्यरत असतात.

२. सर्व साधारण मंडळ (General Council):

जागतिक व्यापार संघटनेचे दैनंदिन कामकाज सुरळीत पार पाडण्याकरता विविध मंडळे कार्य करतात. त्यापैकी सर्वसाधारण मंडळ हे सर्वात महत्वाचे मानले जाते. या मंडळांतर्गत ही सर्वसाधारणपणे दोन मंडळी कार्यरत असतात. त्यातील एक मंडळ राष्ट्रां राष्ट्रांमधील व्यापारातून निर्माण झालेले वाद सोडवण्याचे कार्य पार पाडते तर दुसरे मंडळ हे व्यापार धोरणाचा आढावा घेण्याचे कार्य पार पाडत असते.

३. वाद-विवाद निवाडा मंडळ (Dispute Settlement Body):

वाद विवाद निवाडा मंडळाच्या वतीने राष्ट्रां राष्ट्रांमधील वादाचे प्रश्न समनव्याच्या माध्यमातून सोडवण्याचा प्रयत्न केला जातो.

४. व्यापार धोरण आढावा मंडळ:

जागतिक व्यापार संघटनेच्या सर्वसाधारण मंडळाकडून व्यापार धोरणाचा आढावा घेण्याच्या दृष्टीने तीन महिन्या करिता समित्या नियुक्त्या केल्या जातात. त्यापैकी एक म्हणजे व्यापार व विकास समिती दुसरी व्यवहार तोलावर नियंत्रण ठेवणारी समिती व तिसरी म्हणजे

अंदाजपत्रक वित्तव्यवहार व प्रशासन सांभाळणारी समिती या समित्या जागतिक व्यापार संघटना व सर्वसाधारण मंडळाने सोपविलेल्या जबाबदाऱ्या पार पाडतात.

५. सचिवालय : (Secretariat of the WTO)

जागतिक व्यापार संघटनेचे प्रशासन हे वास्तविकता प्रशासन सचिव पातळीवर मंडळाकडून राबवले जाते. सचिवालयाच्या या प्रमुख्यास डायरेक्टर जनरल असे म्हणतात. या डायरेक्टर जनरल ची नियुक्ती मंत्री पातळीवर परिषदेमार्फत केली जाते. याची मुदत चार वर्षांची असते. या डायरेक्टर जनरल ची मदत करण्याकरिता चार स्वतंत्र डेप्युटी डायरेक्टर नियुक्त केले जातात.

जागतिक व्यापार संघटनेचे कार्य:

जागतिक व्यापार संघटनेचे प्रमुख कार्य पुढील प्रमाणे मांडता येतील.

१. बहुपक्षीय व्यापार संबंधितांच्या कराराचे प्रशासन आणि अंमलबजावणी करण्याचे कार्य WTO ने पार पाडलेले आहे.
२. व्यापारातील वाटाघाटी घडवून आणण्याकरता समन्वयक म्हणून WTO महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे.
३. आंतरराष्ट्रीय व्यापार व व्यवहारांमध्ये जे वाद वा तंटे निर्माण होतात त्यांचे शांततेच्या व समन्वययथाच्या मार्गाने निरसन करण्याचे WTO ने पार पाडले आहे.
४. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या दृष्टीने अडचणीच्या ठरणाऱ्या जकाती व व्यापारातील इतर निर्बंध पद्धती पासून सुटका करून देण्याचे महत्त्वाचे कार्य WTO ने पार पाडलेले दिसते,
५. आंतरराष्ट्रीय व्यापार सुलभ होण्याच्या दृष्टीने नियमावली विकसित करण्याचे व त्यास जागतिक राष्ट्रांची मान्यता घेण्याचे कार्य WTO पार पाडताना दिसते.
६. जागतिक व्यापार धोरण ठरविणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी व जागतिक बँके सारख्या संस्थांना सहकार्य करण्याचे कार्य WTO पार पाडते.

एकंदरीत WTO एकमेव जागतिक आंतरराष्ट्रीय संस्था आहे. जी राष्ट्रांच्या दरम्यान व्यापारा विषयी नियमांशी संबंधित आहे. WTO च्या ठरावांना जागतिक बहुतांश व्यापारी संस्था राष्ट्रांचे कायदेमंडळात मजुरी मिळते. आंतरराष्ट्रीय व्यापार संघटनेकडून मांडण्यात येणारे ठराव सर्वसाधारण लांबलचक किचकट असतात कारण ती एक प्रकारे कायदेशीर संहिताच असते त्यात WTO आपल्या उपक्रमांचा विस्तृत पल्ला वर्णन करताना दिसतो.

जागतिकीकरण ही संकल्पना व प्रभाव :

जागतिकरण हा समकालीन जागतिक राजकारणातील एक महत्त्वाचा व परवलीचा शब्द बनला आहे. जागतिकीकरण ही एक संज्ञा केवळ वर्णनात्मक नसून ती एक विशिष्ट विचार प्रणालीचे निर्देशक आहे. जागतिकरण संज्ञेस पर्यायी शब्द म्हणून सार्वत्रीकरण वा वैश्वीकरण

यासारखा संज्ञा ही वापरल्या जातात. दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर या तत्त्वज्ञानाला पूरक परिस्थिती निर्माण झाली. युरोपियन वसाहतवादातून स्वतंत्र झालेली राष्ट्रे आर्थिक दृष्ट्या दुर्लभ होती. परंतु त्यांनी लोकशाही शासन व्यवस्थेचा स्वीकार जगातील बहुतांश राष्ट्रांचे तत्त्वज्ञान समान बदले त्यातून जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेस नवे परिणाम मिळाले. विचार प्रणालीच्या दृष्टीने जागतिकीकरण हे एक उपाययोजना मानवी लागेल. जागतिकीकरणाची विचारधारा प्रामुख्याने वर्तमानकालीन विचारांवर धोरणनिश्चितीवर व जागतिक व्यवहाराच्या वर्चस्व गाजवते जागतिकीकरणाची प्रक्रिया आंतरराष्ट्रीय व्यापार व भांडवल तंत्रज्ञान व माहिती यांच्या एकाच जागतिक बाजारपेठेत होणाऱ्या वाढत्या प्राप्ती व खोलीचे निर्देशन करते. जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेने समकालीन जागतिक राजकारण व आंतरराष्ट्रीय संबंध विद्या शाखा प्रभावत केली आहे. यादृष्टीने संकल्पनेचा प्रभाव अभ्यासने आवश्यक ठरते.

जागतिकीकरण अर्थ व व्याख्या :

जागतिकीकरण ही संकल्पना पुढील काही व्याख्यांच्या आधारे अधिक स्पष्ट करता येईल

१. एडवर्ड हर्मन:

“जागतिकीकरण ही उत्पादने भांडवल सेवा व आर्थिक संबंध यांचा सीमापार वाढता प्रभाव दर्शवणारी प्रक्रिया आहे.

२. संयुक्त राष्ट्र :

“जागतिक सहकार्यामधून नवी राजकीय व्यवस्था स्थिर करून विकसित करणे. व त्या राष्ट्रांचा सर्वांगीण विकास करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय”.

३. जागतिक बँक :

“उपभोग्य वस्तूंचे सर्व वस्तूंच्या आयातीवरील निर्बंध टप्प्याटप्प्याने रद्द करून आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील खाजागीकरण करणे म्हणजे जागतिकरण ”

कॉक्स आणि कॉटर्न :

जागतिक भांडवलशाहीतून निर्माण झालेल्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या असा त्यांचा प्रभाव करणारी आंतरराष्ट्रीय राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्थेत राष्ट्रांची भूमिका मर्यादित करणारी प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय.

वरील व्याख्यान मधून जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत आर्थिक घटकांचे प्राबल्य अधिक असल्याचे प्रत्ययास येते. वास्तविक पाहता जागतिकीकरण हे केवळ आर्थिक प्रक्रिया नसून ती विविध पैलू असणारी एक सर्वव्यापी प्रक्रिया आहे म्हणून जागतिकीकरण या संकल्पनेच्या सर्वसाधारण पुढील प्रमाणे स्पष्ट केला जातो. मानवी जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात व्यापक सखोल व वेगवान असे परस्पर संबंध प्रस्थापित करणारी उत्पादने सेवा व भांडवल लोकसेवा माहिती संस्कृती यांचे सीमापार वाढते प्रवाह निर्माण करणारी प्रक्रिया आहे.”

जागतिकीकरणाची वैशिष्ट्ये:

जागतिकीकरणाची संकल्पनांची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१. जागतिकीकरण ही विविध स्तरांवर लोकांची संबंध क्रिया-प्रक्रिया वृद्धिंगत करणारी प्रक्रिया आहे.
२. जागतिकीकरणाची प्रक्रिया ही मुक्त जागतिक व्यवस्थेच्या निर्मितीशी संबंधित प्रक्रिया आहे.
३. जागतिकीकरणाच्या एकूण प्रक्रियेत बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भूमिका व प्रभाव निर्णायक स्वरूपाचा आहे.
४. आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व राजकीय व्यवस्थेत बिगर शासकीय संघटनेची महत्त्वाची भूमिका आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचे खास वैशिष्ट्ये आहे.
५. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत विभागीय व्यापारी व आर्थिक संघटना यांची भूमिका ही महत्त्वाची ठरणारी आहे.
६. जागतिक स्तरावर व्यापार राजवटींच्या घडून आलेला उदय आणि विकास या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत एक वैशिष्ट्य मानले जाते.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा प्रभाव :

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत राष्ट्राज्य व्यवस्थेतील प्रभाव पुढील मुद्द्यांच्या आधारे अधिक स्पष्ट करता येईल.

१. राष्ट्र राज्य व्यवस्थेचा प्रभाव कमी झाला :

शीतयुद्धात काळात सोव्हिएत रशियाचे विघटन व माहिती तंत्रज्ञानातील क्रांतिकारी बदल या दोन घटकांमुळे जागतिकीकरणाची प्रक्रिया अधिक वेगवान झाली. इंटरनेट व माहिती तंत्रज्ञानातील क्रांतीमुळे जगभरातील लोक एकमेकांशी जोडले गेले. त्याचबरोबर राष्ट्र राज्यांच्या सीमारेषा ही दूरवर बनलेल्या दिसतात. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे राज्यातील नागरिकांच्या स्थलांतरावर मर्यादा टाकण्याची राज्याची क्षमता मर्यादित झालेली दिसते.

२. आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील पदसोपान व्यवस्था नष्ट :

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा एक प्रभाव म्हणजे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कार्यरत असणारी राज्यांराज्यामधील पदसोपान व्यवस्था नष्ट होण्याची प्रक्रिया सुरू झाली. माहिती तंत्रज्ञानातील क्रांतीमुळे छोट्या राष्ट्रांचे व सर्वसामान्य जनतेचे सक्षमीकरण घडून येण्यास मदत झाली. या घटकांमध्ये सत्तेचे विवरण घडवून आणण्यात जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने महत्त्वाची भूमिका बजावली. या सर्व प्रक्रियेत राज्यांची भूमिका केवळ एका उदासीन निरीक्षक असल्याचे दिसत

३. राज्याच्या पारंपारिक मत्तेदारीचे संपुष्टिकरण:

राज्यांची काही क्षेत्रांमध्ये पारंपारिक दृष्ट्या एक प्रकारची मत्तेदारी प्रस्थापित झालेली होती. ही मत्तेदारी जागतिकरण व माहिती तंत्रज्ञानातील क्रांतीने संपुष्टात आणली. उदाहरणार्थ माहितीच्या स्तोत्रं वर राज्याचे पारंपारिक मत्तेदारी प्रस्थापित झालेली होती. मात्र इंटरनेटच्या माध्यमातून ही मत्तेदारी संपुष्टात आलेली दिसते.

४. राज्याच्या आर्थिक क्षेत्रातील अधिकाऱ्यांवर मर्यादा:

जागतिकीकरणाच्या या प्रक्रियेने राज्याच्या आर्थिक क्षेत्रातील सार्वभौमत्वाचा बऱ्याच प्रमाणात भाग अंकित केलेले दिसते. आर्थिक क्षेत्रांमध्ये जागतिक अर्थव्यवस्था भांडवली बाजारपेठ व बहुराष्ट्रीय कंपन्या यांची भूमिका निर्णायक ठरताना दिसते आहे. उदाहरणार्थ राज्य बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या हालचालींवर कोणतेही नियंत्रण प्रस्थापित करू शकत नाहीत. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना राज्य व राज्याचे हितसंबंध याच्याशी काहीही देणेघेणे नसते. बहुराष्ट्रीय कंपन्या परराष्ट्र क्षेत्रातील तसेच राज्यांतर्गत व्यवहारांवर निर्णय निर्मिती प्रक्रियेवर परिणाम घडवून आणतात.

५. व्यापार संघ यांचे महत्त्व वाढले:

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने एका बाजूने राज्याचे महत्त्व कमी केले तर दुसऱ्या बाजूने बहुराष्ट्रीय संघटना व व्यापार संघटना यांचे महत्त्व वाढलेले दिसते. आज जागतिक स्तरावर हे व्यापार संघ व संघटना एखाद्या राजवटी प्रमाणे कार्यरत असलेले दिसतात उदाहरणार्थ विश्व व्यापार संघटनेचे सारख्या आंतरराष्ट्रीय संघटनेच्या नियमांतर्गत जागतिक व्यापाराच्या ९६% व्यापार चालतो. या संघाने घेतलेले निर्णय सर्व सदस्य राष्ट्रांना मान्य करावे लागतात.

६. आंतरराष्ट्रीय करारांना महत्त्व:

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत आंतरराष्ट्रीय करार यांना महत्त्वाचे स्थान प्राप्त करून दिलेले दिसते. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून विविध क्षेत्रातील आंतरराष्ट्रीय करार यांनी राज्याच्या अधिकाऱ्यांवर मर्यादा निर्माण केल्या आहेत उदाहरणार्थ मागील सहा दशकात मानवधिकार संदर्भात १०० हून अधिक लहान मोठे करार आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रत्यक्षात आले आहेत. यातील बहुतांश करार हे सदस्य राष्ट्रांवर बंधनकारक असतात.

७. अ राज्य घटकांना महत्त्व:

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने राज्य घटकांना एकूण जागतिक प्रक्रियेत महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कार्य करणाऱ्या बिगर शासकीय संस्था व संघटना बहुराष्ट्रीय कंपन्या आंतरराष्ट्रीय व क्षेत्रीय व्यापार संघ यांनी राज्याच्या पारंपारिक अधिकार क्षेत्रातही आवाहन दिलेले दिसते. एकूण निर्णय प्रक्रिया प्रभावित करण्याची क्षमता या राज्य घटकांना प्राप्त होताना दिसते. हा जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा एक प्रभाव आहे.

८. राष्ट्र राज्यावरील ताण व दबावात वाढ:

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत एकूण राष्ट्र राज्य व्यवस्थेवरील ताण वाढत जात असल्याचे निदर्शनास येते. त्याचबरोबर आंतरराष्ट्रीय करारांचे पालन राज्याकडून करून घेण्याकरिता सर्वकष स्वरूपाचा दबाव वाढवत जात असल्याचे दिसते उदाहरणार्थ विश्व व्यापार संघटनेने कडून पारित करण्यात आलेल्या करारांचे पालन करण्यासाठी त्यास मान्यता व मंजुरी देण्यासाठी विश्व व्यापार संघटनेकडून छोट्या छोट्या राज्यांवर मोठ्या प्रमाणात दबाव टाकण्यात येतो याशिवाय पर्यावरण मानव अधिकार अण्वस्त्रांचा वापर या संबंधाचे जे विविध करार आहेत त्यांच्या अंमलबजावणी करिता ही सदस्य राष्ट्रांवर मोठ्या प्रमाणात दबाव वाढवला जातो या सर्व प्रक्रियेमुळे राज्यावरील ताण वाढताना दिसतो.

९. राष्ट्रीय सार्वभौमत्वावर आक्रमण:

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत राज्य संकल्पनेचा अपरिहार्य घटक असणाऱ्या सार्वभौमत्व या तत्त्वास प्रभावित केलेले आढळते. जागतिकीकरणच्या प्रक्रियेत अंतर्गत व परराष्ट्र धोरण विषयक प्रक्रिया राबवताना राज्यांकडे असणाऱ्या सार्वभौम शक्तीला एका बाजूने प्रभावित केले आहे तर दुसऱ्या बाजूने विविध आंतरराष्ट्रीय संघटनांच्या मार्फत राज्यांचे चौकशीचे पडताळणीचे प्रकार वाढवले गेले आहेत उदाहरणार्थ आंतरराष्ट्रीय अनुशक्ती संस्थेकडून अनेक राष्ट्रांवर दबाव वाढविला जातो. इराक, इराण, उत्तर कोरिया यांच्यावर केली गेलेली कार्यवाही ही त्या राष्ट्रांच्या सार्वभौमत्वाचा वरील एका प्रकारचे आक्रमण होते.

सारांश जागतिकीकरणाची प्रक्रिया ही समकालीन जागतिक राजकारणात सर्वाधिक प्रभावित करणारी प्रक्रिया मानली जाते. जागतिकीकरण एकीकरण व परस्परावलंबत्वाची एक आंतर प्रक्रिया आहे जी व्यवहाराच्या सर्वच क्षेत्रामध्ये प्रत्यक्षात येताना दिसते. माहिती तंत्रज्ञानातील क्रांती व भांडवली बाजारपेठांच्या वाढीपूढे एकूण जागतिकीकरणाची प्रक्रिया गतिमान झालेली दिसते.

क्षेत्रीय व आंतरराष्ट्रीय संघटना:

आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये क्षेत्रीय संघ आंतरराष्ट्रीय संघटना व व्यापारी संघ यांचे महत्त्वाचे स्थान निर्माण झाले आहे आज जगभरातील कोणतेही राष्ट्र स्वतंत्रपणे आपले धोरण प्रक्रिया राबवू शकत नाहीत परस्पर सामंजस्य सहकार्य याशिवाय राष्ट्र राज्यांना पर्याय नाही दुसऱ्या महायुद्धानंतर च्या काळात या संदर्भातील जाणीव राष्ट्र राज्यांमध्ये आर्थिक वृद्धिंगत होत गेल्याचे दिसते जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने यादृष्टीने अधिक पोषक वातावरण निर्माण केलेले दिसते त्या दृष्टीने या संदर्भातील महत्त्वाच्या संघ व संघटनांचा भाग अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते.

क्षेत्रीय व आंतरराष्ट्रीय संघटना:

आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये क्षेत्रीय संघ आंतरराष्ट्रीय संघटना व व्यापारी संघ यांचे महत्त्वाचे स्थान निर्माण झालेले आहे. आज जगातील कोणतेही राष्ट्र स्वतंत्रपणे आपली धोरण प्रक्रिया राबवू शकत नाहीत. परस्पर सामंजस्य , सहकार्य याशिवाय राष्ट्र राज्यांना पर्याय नाही. दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळात यासंदर्भातील जाणीव राष्ट्र राज्यांमध्ये अधिक

वृद्धिगत होत गेल्याचे दिसते. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने यादृष्टीने अधिक पोषक वातावरण निर्माण केलेले दिसते. त्यादृष्टीने या संदर्भातील महत्वाच्या संघ व संघटनांचा अभ्यास करणे महत्वाचे ठरते.

क्षेत्रीय व आंतरराष्ट्रीय संघटना अर्थ :

क्षेत्र हि भौगोलिकतेशी निगडित असणारी संकल्पना आहे. क्षेत्राची व्याख्या ही सतत बदलत असलेली आपणास दिसते त्याचप्रमाणे काळाप्रमाणे एखाद्याला विशिष्ट क्षेत्रात राज्यांच्या एकत्र राहण्याची कारणेही बदलू शकतात जसे की युद्धोत्तर काळात पूर्व युरोपमधील अनेक देशांना प्रामुख्याने पश्चिमात्य असणाऱ्या युरोप एच समूहात प्रवेश देण्यात आला आहे. त्यानुसार पश्चिम युरोपीय आत्मभान आतून वेगवेगळे युरोपीय आत्मभान विकसित होत असल्याचे दिसते त्याप्रमाणे पश्चिम युरोपीय क्षेत्राची व्याख्याही बदलताना दिसते हीच बाब आपणास आशियातील राष्ट्रांच्या आशियान या संघटने संदर्भात घडताना दिसते क्षेत्रीय एकत्र येण्याची कारणे व घटक बदलते असू शकतात. जसे की पश्चिम युरोप व आग्नेय आशिया मधील राष्ट्रांच्या क्षेत्रीय त्याच्या आधारावर एकत्र येण्यामागे एकेकाळी सुरक्षा हा घटक प्रभावी होता. आज या सुरक्षाच्या घटकाची जागा प्रामुख्याने आर्थिक हितसंबंधांना घेतलेली दिसते.

साधारणतः सुस्पष्ट अशा क्षेत्रांमध्ये क्षेत्रीयतेची प्रक्रिया सुरू होते. समान भौगोलिक सांस्कृतिक ओळख, सामायिक हितसंबंध असलेल्या क्षेत्रीय देशांमध्ये आर्थिक, राजकीय - सुरक्षा विषय राजकीय सहकार्य वाढीस लागणे या क्षेत्रीय असे म्हणतात यावरून क्षेत्रीय संघटना क्षेत्रीय संघटनांची व्याख्या साधारणता पुढील शब्दात मांडता येऊ शकते. क्षेत्रीय किंवा प्रादेशिक संघटन म्हणजे समान देशांच्या किंवा गरजांच्या प्राप्तीकरिता राष्ट्रांच्या सभासदांनी एकत्र येऊन स्थापन केलेले संघटन होय.

महत्वाच्या क्षेत्रीय/ आंतरराष्ट्रीय संघटना:

जागतिक राजकारणात प्रभावित करणाऱ्या काही प्रमुख संघ व संघटनांची मांडणी पुढील प्रमाणे संक्षिप्त स्वरूपात करता येईल

१. युरोपीय संघ (युरोपियन युनियन):

पश्चिम युरोप मधील राष्ट्रांनी दुसऱ्या महायुद्धानंतर परस्पर सहकार्याने आपल्या प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी युरोपीय संघाची स्थापना केली. बेल्जियम जर्मनी , फ्रान्स, इटली, लक्सम्बोर्ग व नेदरलँड सहा देश युरोपियन संघाचे संस्थापक राष्ट्र आहेत. १९९१च्या ऐतिहासिक मॅट्रीश करारातून युरोपियन महासंघाचा उदय झालेला असला तरी वास्तव १९५१ पासून युरोपीय महासंघाची पार्श्वभूमी तयार झाली त्यात १९५१ असा पॅरिस करार १९००-५७ चा करार १९८६ साली झालेला एकिकृत युरोपियन कायद्याविषयी करार व १९९१ चा मॅट्रीश करार यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो.

मॅट्रीश करार ९ नोव्हेंबर १९९३ रोजी अस्तित्वात आला व युरोपीय महासंघ अस्तित्वात आला सध्या युरोपियन महासंघाचे सदस्य संख्या ही पंधरा होती मात्र यातून अलीकडच्या काळात ब्रिटन ने बाहेर पडण्याचा निर्णय घेतलेला आहे

युरोपियन महासंघाची उद्दिष्टे:

१. सदस्य राष्ट्रांमधील आर्थिक व्यापारी सामाजिक व राजकीय पातळीवरील सहकार्य वाढविते
२. आर्थिक वित्तीय संघ स्थापन करणे
३. एक समान चलन व्यवस्था निर्यात करणे
४. युरोप सामूहिक संरक्षण आणि परराष्ट्र धोरण निर्मितीसाठी प्रयत्न करणे
५. संपूर्ण युरोप करिता एका नागरिकाच्या निर्मिती करिता प्रयत्न करणे

२. आशियान:

१९६७ साली आशियान या संस्थेची स्थापना झाली. दक्षिण पूर्व आशियाई राष्ट्रांची सहकार्य संघटना म्हणून आज जागतिक राजकारणात अभियानाचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. ८ ऑगस्ट १९६७ रोजी बॅकॉक येथे आशियानची स्थापना झाली. इंडोनेशिया, मलेशिया, फिलिपाईन, सिंगापूर, थायलंड आणि हे आशियातले मूळ सभासद राष्ट्र आहेत. त्यानंतरच्या काळात १९८४ मध्ये ब्रुनेई १९८५ मध्ये व्हियेतनाम आणि १९९७ मध्ये मॅनमार व लाओस तर १९९९ मध्ये कंबोडीया हे देश आशियान मध्ये सामील झाले. सदस्य राष्ट्रांच्या शासन प्रमुखांची शिखर परिषद ही अभियान निर्मित निर्णय प्रक्रियेतून सर्वोच्च परिषद आहे. आशियाई शिखर परिषद दरवर्षी भरते परराष्ट्र मंत्र्यांची परिषद ही दरवर्षी भरवली जाते अभियान म्हणजे पाच वर्षांच्या मुदतीत करता अभियानाच्या मुख्य सचिवांची नेमणूक केली जाते.

अभियानाच्या माध्यमातून काही महत्वाचे करार घेऊन आलेले आहेत. त्यात अभियानाचा प्रकार १९६७ मध्ये शांतता स्वतंत्र असलेल्या क्षेत्राच्या जाहीरनामा १९७१ चा शहराच्या दक्षिण चीन समुद्र विषयक जाहीरनामा १९९२ चा आग्नेय आशिया रहित विरहित क्षेत्राचा करार १९९७ अभियान विजन २०२० ते १९९७ हे महत्वाचे मानले जातात. क्षेत्रीय सुरक्षेच्या दृष्टिकोनातून १९९४मध्ये अभियान क्षेत्रातील व्यासपीठाची (ARF – ASEAN REGIONAL FORAM) ची स्थापना करण्यात आली आहे. या फोरममध्ये अभियानाच्या दहा सदस्य राष्ट्रांचे शिवाय ऑस्ट्रेलिया, कॅनडा, चीन, युरोपियन संघ, भारत, जपान, उत्तर दक्षिण कोरिया, मंगोलिया, न्यूझीलंड, पाकिस्तान, पापूआन्यूगिनी, रशिया-अमेरिका यांचा समावेश आहे. यांचा फोरम मध्ये क्षेत्रीय सुरक्षेची संबंधित बाबींवर चर्चा व वाटाघाटीने केल्या जातात. १९९२ पासून मुक्त व्यापार क्षेत्राची AFT- ASEAN free Trade Area) वाटचाली दमदारपणे सुरू आहे. आशियानने भविष्यतील दृष्टीकोनाने आर्थिक व वित्तीय क्षेत्रातील एकात्मिकरण आणि आशियान देशाना जोडणारी वाहतूक

व्यवस्था हवाई वाहतुकीचे एकत्रीकरण आणि आशियानचे ऊर्जा नेटवर्क यांचे महत्वाचे स्थान दिलेले दिसते.

सार्क (SAARC - दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार्य परिषद):

पार्श्वभूमी:

दक्षिण आशियाई देशांनी एकत्रित येऊन स्थापन केलेली संघटना. या देशांनी एप्रिल ते डिसेंबर १९८५ या काळात प्रदीर्घ चर्चा करून दिनांक ८ डिसेंबर १९८५ रोजी सार्क संघटनेची ढाका येथे स्थापना केली. या बाबतीत बांगला देशाचे तत्कालीन अध्यक्ष जनरल ईशद यांनी अंतिम पुढाकार घेतला होता. सुरुवातीला भारत, बांगला देश, श्रीलंका, मालदीव, पाकिस्तान, भूतान आणि नेपाळ हे सात देश या संघटनेचे सदस्य होते. दक्षिण आशियातील देशांचे समाजकल्याण आणि तेथील लोकांचा जीवनविकास, आर्थिक स्थितीत सुधारणा इत्यादी उद्दिष्टे समोर ठेवून ही संघटना तयार केली गेली होती. या सर्व देशांनी त्या वेळी ऋषी, ग्रामीण विकास, दूरसंचार, हवामान, आरोग्य आणि लेकसंख्यावाढ या क्षेत्रांत एकात्मिक कृतिकार्यक्रम राबविण्याचे ठरविले. सार्कच्या स्थापनेनंतर अनेक देश या संघटनेत सदस्य किंवा निरीक्षक म्हणून सहभागी होण्यासाठी प्रयत्नशील होते. बऱ्याच वादावादीनंतर एप्रिल २००७ मध्ये अफगाणिस्तानला आठवा सदस्यदेश म्हणून या संघटनेत प्रवेश देण्यात आला. सध्या ऑस्ट्रेलिया, चीन, इराण, जपान, मॉरिशस, म्यानमार, दक्षिण कोरिया, अमेरिका हे आठ देश आणि युरोपियन युनियन ही संघटना यांना निरीक्षक देश म्हणून दर्जा देण्यात आला आहे.

म्यानमारला लवकरच पूर्ण सदस्यसत्व दिले जाईल, तर रशिया, दक्षिण आफ्रिका आणि टर्की हे देश निरीक्षक देशाचा दर्जा मिळावा म्हणून प्रयत्नशील आहेत.

रचना व कार्ये :

नेपाळची राजधानी काठमांडू येथे १६ जानेवारी १९८७ रोजी सार्कच्या सचिवालयाची स्थापना करण्यात आली. सार्कच्या सरचिणीसाठी नियुक्ती सदस्यदेशांमधून आळीपाळीने केली जाते. सदस्यदेशांमधल्या विविध शहरांतून विविध समित्यांमार्फत सार्कचे काम चालते. सार्कची वार्षिक परिषद (वर्षातून एकदा) देशांच्या नावाच्या आकारव्हीलेनुसार त्या-त्या देशात भरते. तत्पूर्वी या देशांच्या परराष्ट्रमंत्र्यांची वर्षातून दोनदा बैठक होते. आणि त्या बैठकिला सदस्यदेशांचे राष्ट्रप्रमुख/पंतप्रधान उपस्थित राहतात. पूर्वी सदस्यदेशांतील मतभेदांमुळे या बैठका सौहार्दपूर्ण वातावरणात होत नसत. पाकिस्तान दहशतवाद्यांना देत असलेल्या पाठिंब्यामुळे भारतात उरी येथील लष्करी तळावर झालेल्या हल्ल्यानंतर भारत, बांगला देश, भूतान आणि अफगाणिस्तान या देशांनी नोव्हेंबर २०१६ मध्ये पाकिस्तानात होणाऱ्या सार्कच्या बैठकीवर बहिष्कार घातला होता. त्यामुळे ही बैठकच रद्द करावी लागली. सदस्यदेशांच्या अंतर्गत वादाचा सार्कच्या कामावर परिणाम होऊ नये म्हणून सार्कच्या बैठकीत युद्ध किंवा दोन देशांमधील संघर्ष यावर सहसा चर्चा होत नाही. पण संबंधित देशांना या बैठकीच्या वेळी परस्पर चर्चा करण्याची संधी सार्क देते. सार्कच्या शिखर परिषदांमध्ये दहशतवादाविरुद्ध लढण्यासाठी सदस्यराष्ट्रांच्या व्यापक सहकार्यावर नेहमीच भर देण्यात

आला आहे. २०१५ च्या आकडेवारीनुसार सार्कमध्ये जगाच्या क्षेत्रफळाच्या ३ टक्के भूभाग समाविष्ट होता, तर जगाच्या लोकसंख्येच्या २१ टक्के लोकसंख्या या देशांची होती. सदस्यदेशांमध्ये आर्थिक आणि क्षेत्रीय सहकार्य वाढावे यासाठी सार्क नेहमीच प्रयत्नशील असते. निरीक्षक या नात्याने सार्कचे संयुक्त राष्ट्रसंघाशी कायमस्वरूपी राजनैतिक संबंध आहेत. युरोपियन युनियन व अन्य अनेक आंतरराष्ट्रीय संघटनांबरोबर सार्कने मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवले आहेत.

मूल्यमापन:

भारत आणि अन्य सदस्य देश यांची महत्त्वाची भूमिका असलेल्या अनेक जागतिक व प्रादेशिक संघटनांबरोबर सार्कचे मैत्रीपूर्ण संबंध आहेत. त्यामध्ये एशिया को-ऑपरेशन डायलॉग (ACD - ३४ देश), साऊथ एशिया सब रीजनल इकॉनॉमिक को-ऑपरेशन (SASEC - ६ देश), मेकॉंग-गंगा को-ऑपरेशन (MGC-६ देश), इंडियन ओशन रिम असोसिएशन (IORA - २१ देश), बांगला देश, भूतान, भारत, नेपाळ सहकार्य (BBIN - ४ देश) आणि बंगालच्या उपसागरानजीकच्या देशांची परिषद (BIMSTEC - ७ देश) या संघटनांचा यात समावेश होतो. या संघटनांमुळे सार्कला स्थैर्य प्राप्त झाले आहे. दहशतवादाला उघडउघड पाठिंबा देणाऱ्या पाकिस्तानमुळे सार्कमध्ये मतभेद निर्माण झाले असून या भूप्रदेशातील शांततेला बाधा निर्माण झाली आहे.

अफगाणिस्तान हा मध्य आशियातील देश असल्यामुळे त्याला प्रवेश देताना सार्कच्या सदस्यदेशांमध्ये खूपच वाद झाले होते. दक्षिण आशियाई देश कुणाला म्हणायचे, यावरून हा वाद निर्माण झाला होता.

सार्कमधील सर्वच देशांना विकासासाठी खूप वाव असल्याने अनेक देश निरीक्षक म्हणून या संघटनेत सहभागी झाले आहेत. धोरण आणि उद्दिष्टांची पूर्तता करण्याबाबत सार्कचा प्रभाव हा नेहमीच वादाचा विषय झाला आहे.

४. ॲपेक (Asia Pacific Economic Co-Operation – APEC):

आशिया पॅसिफिक आर्थिक सहकार्य या व्यापारी संघटनेची स्थापना १९८९ साली झाली. या व्यापारी संघाचे एकूण २१ सदस्य राष्ट्र आहे युरोपीय संघ व आशियन यासंख्या क्षेत्रीय संघटनांशी तुलना करता सार्कचे कार्य हे निराशाजनक वाटते. असहकार्य हे मागील संशोधकांना प्रत्ययास येते. भावनेचा प्रभाव आहे. व भीती मनात न ठेवता ॲपेक स्थापना १९८९ साली झाली. या संघटनेच्या स्थापनेत आस्ट्रेलियाचे तत्कालीन पंतप्रधान बॉब हॉक यांनी पुढाकार घेतला होता.

ॲपेक ची उद्दिष्टे:

ॲपेकची प्रमुख उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे आहेत.

१. सभासद राष्ट्रांमध्ये आर्थिक व्यापारी सहकार्य वाढीस लावणे.
२. सदस्य राष्ट्रांमधील व्यापारी अडथळे दूर करणे

३. मुक्त व्यापार व गुंतवणूक क्षेत्राची निर्मिती करणे
४. विविध क्षेत्रातील समान हितसंबंधाच्या बळकटी करिता सामूहिक प्रयत्न करणे

ॲपेक व्यापारी संघाची प्रथम परिषद १९९३ साली अमेरिकेतील सिएटल शहरात पार पडली, १९९६ साली ॲपेकने मनिला फिलिपाइन्स येथे मनिला ॲक्शन प्लॅन संमत केला. ही व्यापार व गुंतवणूक क्षेत्र निर्माण करण्याकरिता बनवलेली कृती योजना होती. या योजनेप्रमाणे ॲपेक संघटनेतील सदस्य राष्ट्रांकरिता मुक्त व्यापार क्षेत्र निर्माण करण्याच्या दृष्टीने काही ध्येय निश्चित करण्यात आली. त्याप्रमाणे अमेरिका, कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया, सारख्या राष्ट्रांनी २०२० पर्यंत तर चीन, मेसिको, चिली सारख्या राष्ट्रांनी २०२० पर्यंत हे ध्येय गाठावे असे निश्चित करण्यात आले. ॲपेक या संघटनेची परिषद दरवर्षी पार पडते. व्यापार संघातील ही एक महत्वाची संघटना होय.

३.६ सारांश

समकालीन आंतरराष्ट्रीय संबंध या विद्याशाखेत आंतरराष्ट्रीय शासकीय अर्थव्यवस्था या घटकाचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. जागतिक राजकारण निर्धारित करणारा हा एक महत्त्वाचा घटक म्हणून संबंध जगाचे लक्ष या घटकाच्या अभ्यासाकडे वळले आहे. दुसऱ्या महायुद्धाने जागतिक राजकारणाचे परिणाम मोठ्या प्रमाणात प्रभावित केले. महासत्तांची फेर मांडणी होऊन विश्वाला एका बाजूने द्विध्रुविकरणाच्या दिशेने झुकलेली असतानाच संबंध जगावर प्रभाव राखणारा युरोप मात्र अस्तित्वासाठी संघर्ष करू लागला अश्या परिस्थितीत युरोपियन राष्ट्रे साम्यवादी सोविएत रशियाच्या छात्रछायेखाली जाण्याची भीती ओळखून अमेरिकेने पुढाकार घेऊन युरोपियन राष्ट्रांच्या पुनर्बांधणी करिता काही महत्वाकांक्षी योजना हाती घेतल्या. ब्रेटन वूड्स परिषदेतून त्यास कृतिशीलता मिळाली त्यातूनच जागतिक बँक आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, गॅट व पुढे त्यातूनच निर्माण झालेली जागतिक व्यापार संघटना यांनी जागतिकीकरणाची प्रक्रिया गतिमान केली. जागतिकीकरणाचा प्रभाव हा जागावरील सर्वंकष स्वरूपाचा प्रभाव बनलेला आहे. जगातील कोणतेही राष्ट्र या प्रक्रियेतून स्वतःला अलिप्त राखू शकलेले नाही. व्यापारी संघ क्षेत्रीय संघाला व व्यापारी करारांनी जागतिकराजकारणात अ-राज्य घटकांचे प्राबाल्य वाढवण्यास मदत केली असून जागतिक राजकारणात आपला प्रभाव राखण्याकरिता क्षेत्रीय सहकार्या शिवाय पर्याय नाही हा विचार आज स्वीकारार्थ झालेला दिसतो.

३.७ आपण काय शिकलो ?

- प्र . १ आंतरराष्ट्रीय राजकीय अर्थ व्यवस्था या संकल्पनेवर निबंध लिहा.
- प्र. २ ब्रेटन वूड्स संस्थांचे मूल्यमापन करा.
- प्र. ३ जागतिक व्यापार संघटनेची भूमिका जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत गतिमान करण्यास कशी कारणीभूत आहे हे सोदाहरण लिहा.

- प्र . ४ जागतिक बँकेचे कार्य सविस्तर लिहा.
- प्र . ५ आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या भूमिकेत टीकात्मक परिषद करा.
- प्र . ६ आंतरराष्ट्रीय संघटना व क्षेत्रीय संघ हि संकल्पना स्पष्ट करून महत्वाच्या क्षेत्रीय संघाच्या आढावा घ्या.

टीप लिहा:

१. आंतरराष्ट्रीय राजकीय अथवव्यस्था
३. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी
४. जागतिक व्यापार संघटना
५. सार्क
६. आसियान
७. युरोपियन महासंघ
८. अपेक

३.८ संदर्भ सूची

१. तोडकर बी. डी . ' आंतरराष्ट्रीय संबंध , डायमंड पब्लिकेशन पुणे २०१२
२. देवळाणकर शैलेन्द्र आंतरराष्ट्रीय संबंध विद्या बुक्स पुब्लिशर्स, औरंगाबाद जून २०१४.
३. रायपूरकर वसंत आंतरराष्ट्रीय संबंध मंगेश प्रकाशन नागपूर २००१
४. भागवत महेश, समकालीन राजकारणातील महत्वाचे प्रश्न शेट पब्लिकेशन्स मुंबई - २००९.
५. पेंडसे अरुण 'आंतर राष्ट्रीय संबंध - शीत युधोत्तर जागतिकीकरणाचे राजकारण ओरिएंटल लॉन्गमन प्रायव्हेट लिमिटेड
६. बीजेस जॉन्सन संयुक्त राष्ट्र आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संघटना डायमंड पब्लिकेशन पुणे २०११.

घटक ४

मानवी सुरक्षिततेचे प्रश्न

अनुक्रमणिका

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रास्ताविक
- ४.२ विषय-विवेचन
 - ४.२.१ दारिद्र्याची संकल्पना
 - ४.२.२ मानवी हक्क
- ४.३ स्थलांतर
- ४.४ सारांश
- ४.५ सरावासाठी स्वाध्याय

४.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला

- दारिद्र्याची संकल्पना समजून घेता येईल.
- मानवी हक्काचे स्पष्टीकरण करता येईल.
- स्थलांतरित समस्या समजून घेता येईल.

४.१ प्रास्ताविक

या घटकांमध्ये आपण मानवी सुरक्षेसामोरील आव्हाने यांचा अभ्यास करणार आहोत. सध्या परिस्थितीमध्ये मानवी समाजासमोर असंख्य धोके आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने दारिद्र्य, दारिद्र्यास कारणीभूत घटक, त्यातून निर्माण होणारी समस्या आणि त्यावरील उपाय योजना याच बरोबर मानवी हक्काची संकल्पना, अर्थ व त्याचे स्वरूप तसेच त्याची आवश्यकता इत्यादी घटकावर अभ्यास करणार आहोत. त्याचा बरोबर स्थलांतरित समस्या समजून घेता येईल

मानवी सुरक्षेसमोरील समस्या (Issue in Human Security)

a) दारिद्र्य (Poverty):

दारिद्र्याची संकल्पना:

दारिद्र्य ही आर्थिक व सामाजिक संकल्पना आहे. समाजातील ज्या व्यक्तीला किमान उपभोगाचा दर्जा अपुऱ्या उत्पन्नामुळे गाठता येत नाही. त्या व्यक्तीस दारिद्री म्हटले जाते.

भारत सरकारच्या नियोजन मंडळाने सन १९६२ साली नियुक्त केलेल्या अभ्यासगटाने असे म्हटले आहे की, दरडोई मासिक २० रुपये इतका उपभोग खर्च करून न शकणाऱ्या व्यक्तींचा समावेश दारिद्री म्हणून केला जावा. नियोजन मंडळाने सध्या ग्रामीण भागात २४०० कॅलरीज व शहरी भागात किमान २१०० कॅलरीज उपभोग घेण्यासाठी आवश्यक ते उत्पन्न न मिळणे हा गरिबीचा मापदंड मानला आहे. दारिद्र्याची संकल्पना प्रत्येक समाजानुसार व देशानुसार भिन्न-भिन्न आहे.

भारत व अमेरिकेतील दारिद्र्याच्या संकल्पनेत मुलभूत स्वरूपाचा फरक आढळतो. भारतात दारिद्र्याच्या संकल्पनेत व्यक्तीच्या राहणीमानातच्या किमान पातळीवर भर दिला आहे. यावरून दारिद्र्य म्हणजे अशी स्थिती होय की या स्थितीत समाजाचा एक मोठा भाग विशिष्ट उपभोग पातळीपर्यंत पोहचत नाही. दारिद्र्याच्या संकल्पनेचा अभ्यास करतांना निरपेक्ष दारिद्र्य व सापेक्ष दारिद्र्य या दोन संकल्पना अधिक महत्वपूर्ण आहेत.

अ) निरपेक्ष दारिद्र्य:

दारिद्र्याच्या निरपेक्ष संकल्पनेनुसार निर्वाहासाठी अत्यावश्यक असे एक निरपेक्ष मानक किंवा प्रमाण असते. म्हणजेच जीवन जगण्यासाठी अनधान्य, कपडालत्ता आणि निवारा यांची काही किमान वास्तव परिमाणे असतात. या परिमाणांचे चालू किंमतीनुसार पैशात रुपांतर केले जाते आणि दरडोई किमान उपभोगाचा पैशातील आकडा ठरवला जातो. या व्याख्येच्या आधारे ज्या लोकांची उत्पन्नाची पातळी किंवा खर्चाची पातळी पैशात व्यक्त केलेल्या किमान आवश्यक उपभोगापेक्षा कमी असते असे लोक दारिद्र्यरेषेखालील आहेत असे मानले जाते. म्हणजेच "किमान आवश्यक गरजा भागविण्याची क्षमता नसणे म्हणजे निरपेक्ष दारिद्र्य होय." सापेक्ष दारिद्र्य या संकल्पनेवरून प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीची कल्पना येत नाही. परंतु निरपेक्ष दारिद्र्य या संकल्पनेवरून प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीची कल्पना येते. निरपेक्ष दारिद्र्य फक्त गरिब देशातच आढळून येते. निरपेक्ष या शब्दाचा अर्थ कोणाशीही तुलना न करता असा होतो म्हणजे निरपेक्ष दारिद्र्य म्हणजे गरिब व श्रीमंत अशी तुलना न करता किमान आवश्यक गरजा पूर्ण करण्यासाठी आजच्या किंमतीनुसार किती खर्च येईल हे होय.

प्रा.की.एम.दांडेकर आणि डॉ.एन.रथ यांच्यामते २२५० कॅलरी आहार मिळवून देणारा आहार हा किमान आवश्यक पातळीवरील आहार होय. इ.स.१९६०-६१ या किंमती विचारात घेता ग्रामीण भागात ज्यांना दरडोई दरवर्षी १८० रुपयापेक्षा कमी उत्पन्न मिळते आणि नागरी भागात ज्यांना प्रतिवर्षी दरडोई २७० रुपयापेक्षा कमी उत्पन्न मिळते असे सर्व लोक दारिद्र्यरेषेखालील जीवन जगणारे लोक होत. अशी दांडेकर आणि रथ यांनी दारिद्र्याची व्याख्या केली. इ.स. १९६८-६९ च्या किंमतीनुसार दारिद्र्यरेषा निश्चित करणारे आकडे अनुक्रमे ३२४ रुपये व ४८६ रुपये होते. ही दारिद्र्याची निरपेक्ष दृष्टीने केलेली व्याख्या होय. सहाव्या पंचवार्षिक योजनेने देखील निरपेक्ष दृष्टीकोनातून दारिद्र्याची व्याख्या केली. या व्याख्येनुसार ग्रामीण भागाच्या दृष्टीने दररोज दरडोई २४०० कॅलरी व शहरी भागाच्या दृष्टीने दररोज दरडोई २२०० कॅलरी मिळवून देणारा आहार किमान आवश्यक आहार मानण्यात आला आहे.

सहाय्या योजनेत म्हटल्याप्रमाणे मनुष्य केवळ अत्रावर जीवन जगु शकत नाही. तर त्याखेरीज त्याला किमान आवश्यक कपडालत्ता आणि निवारा यांसारख्या अनाखेरीज अन्य बाबींवरील किमान आवश्यक खर्च विचारात घेतला. यानुसार इ.स. १९७६-७७ च्या किंमतीनुसार ग्रामीण भागासाठी दरडोई दरमहा ६१.८ रुपये आणि शहरी भागासाठी दरडोई दरमहा ७१.३ रुपये उत्पन्न हे किमान आवश्यक उत्पन्न होय.

ब) सापेक्ष दारिद्र्य:

लोकांचे सरासरी राहणीमान निरनिराळ्या देशांत निरनिराळे असते. उदा. अमेरिकेसारख्या विकसित देशातील राहणीमान भारतातील सरासरी राहणीमानाशी तुलना करता फार उच्च पातळीवरील आहे. अमेरिकेत जे लोक या सरासरी राहणीमान पातळीपेक्षा खालच्या पातळीवरील जीवन जगतात असे लोक तेथे गरिब मानले जातात.

सापेक्ष दारिद्र्य स्पष्ट करताना विविध उत्पन्न गटानुसार लोकसंख्येची विभागणी केली जाते. उच्च उत्पन्न गटातील ५ ते २० टक्के लोकसंख्येच्या राहणीमानाची तुलना तळातील उत्पन्न गटातील ५ ते १० टक्के लोकसंख्येच्या राहणीमानाशी केली जाते. वरच्या उत्पन्न गटातील लोकसंख्येपेक्षा तळाच्या उत्पन्न गटातील लोकसंख्या सापेक्षपणे दारिद्र्यात आहे असे मानले जाते. संपन्न देशातही सापेक्ष दारिद्र्य अस्तित्वात असते. सापेक्ष दारिद्र्याच्या संकल्पनेमुळे उत्पन्नानुसार लोकसंख्येच्या विविध गटांची फक्त सापेक्ष स्थिती समजते. सापेक्ष दारिद्र्य हे उत्पन्नातील विषमतेमुळे उदभवते. सापेक्ष दारिद्र्य या संकल्पनेत उत्पन्न उपभोगाच्या आधारावर दोन गटांमध्ये किंवा वर्गांमध्ये तुलना केली जाते किंवा लोकांचे उत्पन्नानुसार गट करून त्या गटांमध्ये कमी उत्पन्न असणारा गट म्हणजे सापेक्ष दारिद्र्य होय. म्हणजेच समाजाच्या उपभोगातील किंवा उत्पन्नातील अंतर म्हणजे सापेक्ष दारिद्र्य होय.

भारतातील दारिद्र्याची चर्चा करताना त्यावेळी सर्वसाधारणपणे निरपेक्ष दारिद्र्याची संकल्पना दृष्टीसमोर ठेवली जाते.

दारिद्र्याची व्याख्या:

- "अन्न, वस्त्र, निवारा अशा मुलभूत गरजांची पूर्तता करण्याची क्षमता नसणे म्हणजे दारिद्र्य होय." म्हणजेच मुलभूत गरजा भागविण्याची व्यक्तीची किंवा कुटुंबाची असमर्थता असणे म्हणजे दारिद्र्य होय.

जागतिक विकास अहवाले (२०००-२००१):

"सुस्थितीपासून ढळढळीतपणे वंचित असणे म्हणजे दारिद्र्य होय." म्हणजेच "दारिद्र्य म्हणजे जेव्हा व्यक्ती आपल्या व आपल्या कुटुंबियांच्या आवश्यक गरजांचीसुद्धा पूर्तता त्याला मिळणाऱ्या उत्पन्नातून करू शकत नाही. तेव्हा त्यास दारिद्र्य म्हणतात.

- डॉ. अमर्त्य सेन "एखाद्या व्यक्तीला त्याने जोपासलेल्या मुल्यांप्रमाणे जगात न येणे म्हणजे दारिद्र्य होय."

- ६१व्या राष्ट्रीय नमुना पाहणी सर्वेक्षण ज्या व्यक्तींना दरमहा ग्रामीण भागात रुपये ३६५.३५ आणि शहरी भागात रुपये ५३८.६० इतके उत्पन्न सुध्दा मिळत नाही. ती व्यक्ती दारिद्र्यामध्ये जीवन जगते असे समजावे.

भारतातील दारिद्र्य निर्मितीची कारणे:

भारतीय उष्ण हवामानात ग्रामीण लोकांना दररोज २४०० कॅलरीज व शहरी लोकांना २१०० कॅलरी व प्रत्येक व्यक्तीस किमान २२५० कॅलरीजची गरज असते. यानुसार ज्या व्यक्तीला आपल्या मिळणाऱ्या उत्पन्नातून दररोज २२५० कॅलरीज आपल्या दैनंदिन आहार व पेयासारख्या उपभोग्य वस्तु खरेदी करणे शक्य नसते. असे लोक दारिद्र्य रेषेखालील समजले जातात. अशी व्याख्या करतांना नियोजन आयोगाने व्यक्तीचे उत्पन्न व आहार यावर भर दिलेला आहे.

भारतातील दारिद्र्यची कारणे पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१. भारतावर राहिलेली परकीय राजवट:

सन १९४७ पर्यंतच्या इतिहासावरून स्पष्ट होते की, भारतावर अनेक देशांनी आणि अनेक राजांनी आक्रमण केले व भारताची प्रचंड लुट केली. मोघलांनी भारतावर ४५० वर्ष राज्य केले तर ब्रिटिशांनी ३५० वर्ष भारतात व्यापार केला. त्यापैकी १५० वर्ष राज्य केले. ब्रिटिशांनी भारतातील कृषी उद्योगाच्या विकासाकडे दुर्लक्ष केले. भारतातील हस्तकला, कुटीरउद्योग, उत्पादनाचे कारखाने बंद पाडले. ब्रिटिशांच्या भारत विरोधी धोरणामुळे सुजलाम् सुफलाम् असलेला हिंदुस्थान लुटला गेला.

इंग्रजांनी विविध पद्धतीने भारतातील साधनसामग्रीची लयलुट केली. मुळातच भारतात भांडवल निर्मितीचा दर कमी होता. इंग्रजांच्या राजवटीमुळे ज्या काळात भांडवल निर्मिती झाली पाहिजे होती ती झाली नाही. परिणामतः पूर्वीच्या काळात किमान मुलभूत उद्योग व दळणवळण साधने तसेच कृषीचा किमान विकास होऊ शकला नाही. त्यामुळे देशातील दारिद्र्यात प्रचंड प्रमाणात वाढ झाली.

२) सतत वाढणारी लोकसंख्या:

इंग्रजांच्या धोरणामुळे देशात भांडवलाचा अभाव निर्माण झालेला होता. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भांडवल सर्व प्रकारच्या प्रयत्नांद्वारे मुलभूत उद्योग व सोयी निर्माण करून देण्यावर लक्ष दिले गेले. परंतु या सोयी लोकांना उपलब्ध होऊ लागल्याबरोबर काही वर्षांतच लोकसंख्यावाढीची समस्या निर्माण झाली. सन १९७२ ते १९८१ या कालावधी दरम्यान भारताची लोकसंख्या २.५ टक्के वार्षिक दराने वाढत गेली. नंतरच्या काळात ही वाढ सरासरी वार्षिक २ टक्के होती. सन २००१च्या जनगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या १०२.८७ कोटी इतकी वाढलेली आहे. तर २०११च्या जनगणनेनुसार १२१.०२ कोटी पर्यंत वाढली.

भारतात मुळात भांडवलाचा वृद्धीदर अल्प आहे. आणि जो विकास होतो तो लोकसंख्या वाढीमुळे आटला जातो. लोकसंख्यावाढीमुळे सर्वच साधनसामग्रीवर ताण पडतो. लोकसंख्यावाढीमुळे अन्न, सोयी, सुविधा, रोजगार म्हणजेच काम मागणाऱ्यांची संख्या वाढते. लोकसंख्या वाढीमुळे दरडोई उत्पन्न कमी होते व त्यामुळे दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्या वाढते.

३) बेरोजगारीचे अधिक प्रमाण:

देशात शासनाच्या योजनांमुळे व आर्थिक विकासामुळे रोजगाराच्या संधी निर्माण होत आहेत. परंतु त्या तुलनेत लोकसंख्या वाढून काम मागणाऱ्यांची संख्या वाढत आहे. बेरोजगारांची संख्या वाढल्यामुळे रोजगाराच्या संधी कमी होतात व त्यामुळे बेरोजगारांना उत्पन्न मिळत नाही. उत्पन्न मिळत नाही म्हणून उपभोग खर्च कमी, म्हणून राहणीमानाचा दर्जा निकृष्ट राहतो त्यामुळे पुन्हा दारिद्र्य वाढते. बेरोजगारी ही दारिद्र्य निर्मितीला जबाबदार असते. भारतात सन १९७१ मध्ये बेरोजगारांची संख्या १९ दशलक्ष होती. सन २००२ संख्या ९० दशलक्ष पर्यंत वाढलेली आहे. ती आज ही संख्या १०० दशलक्ष पर्यंत वाढली आहे. देशातील भांडवल निर्मितीचा दर कमी असल्यामुळे उद्योगांची संख्या वाढत नाही. त्यामुळे रोजगार कमी व त्यामुळे दारिद्र्य अशी परिस्थिती निर्माण होते.

४) संपत्तीचे किंवा उत्पन्नाचे असमान वितरण:

भारतात मित्र अर्थव्यवस्था आहे. त्यामुळे नागरिकांना संपत्ती धारण करण्याचा व वारसा हक्काने आपल्या मुलांना देण्याचा अधिकार आहे. त्यामुळे भारतातील लोक ज्यांना संपत्ती मिळते ते प्रचंड उत्पन्न व संपत्ती मिळवितात. पिढ्यानपिढ्या संपत्ती वारसाकडे हस्तांतरित होत राहते. त्यामुळे श्रीमंत हे अधिक श्रीमंत होत जातात. श्रीमंत अगोदरच असलेल्या संपत्तीत मोठ्या प्रमाणात भर टाकतात. तर याठलट गरिब असलेले आपले वडिलोपार्जित दारिद्र्य आपल्या वारसाकडे हस्तांतरित करतात. त्यामुळे आणखी दारिद्र्य वाढते.

महालनोबीस समितीनुसार ठच्च उत्पन्न गटातल्या २० टक्के लोकांना एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नातील ५३ टक्के हिस्सा मिळतो. तर २० टक्के गरिब लोकांकडे फक्त ५ टक्के हिस्सा आहे. या गरिब लोकांना जिवनावश्यक गरजा, सर्व सेवा सुविधांपासून वंचित राहावे लागते. संपत्ती किंवा उत्पन्नाचे साधन नसल्याने गरिब लोक अधिकच दारिद्र्यात ढकलले जातात.

श्रीमंत व्यापारी, शासकीय अधिकारी, नेते व कर्मचारी देशातील लोकांची वेगवेगळ्या प्रकारे लुट करून आपली संपत्ती अधिक वाढवतात. याची प्रचिती आपल्याला अनेक प्रकारे येते. स्विस बँकेमध्ये अब्जावधी रुपये भारतातील लोकांनी ठेवले आहे. म्हणजेच एका बाजूला आर्थिकदृष्ट्या चमचमाट दिसतो तर एका बाजूला अंधार दिसतो.

५) आर्थिक विकासाच्या प्रतिनिरुत्साह:

भारतातील बहुतांशी लोक निरक्षर, अंधश्रद्धा, दैववादी, बुवाबाजीवर विश्वास, धार्मिक प्रवृत्तीचे आहेत. त्यामुळे बहुतेक समाजात भौतिक संपत्ती, सुख-चैन या बाबींना गौण स्थान देतात. गरिब लोकांना आपणही काही करावे असे वाटत नाही. "ठेविले अनंती तैसेची राहावे"

असे आहेत. त्यांची इच्छाशक्ती आर्थिक विकासप्रती वाढत नाही. बहुतांशी लोक आपण नशिबानेच गरिब आहोत असे मानतात. आपल्यासाठी शासन किंवा कोणीतरी काही करेल या आशेवरच बहुतांशी लोक जगतात. "देवाने चोच दिली आहे तोच चारा देईल" अशा प्रवृत्तीमुळे बहुसंख्य लोक दारिद्र्यात जगत असल्याचे दिसून येते.

जागतिक स्तरावरील दारिद्र्य निवारण्याचे उपाय:

जागतिक स्तरावर सन २००१ च्या जनगणनेनुसार सुमारे १-१ अब्ज लोक घनदरिद्री म्हणजे ज्यांची प्राप्ती प्रतिदिन प्रतिव्यक्ती १ डॉलरवरून कमी असणारे होय. यातील ९३ टक्के जनता पूर्व आशिया दक्षिण आशिया व अफिकन उपखंडात आढळली. अन्न, वस्त्र, निवारा अशा भौतिक गोष्टींपासून ते वंचित आहेतच त्याचबरोबर शिक्षण व आरोग्य रक्षण मिळविण्याची त्यांची क्षमता नाही. या लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा अत्यंत खालावलेला आहे. यासाठी सप्टेंबर २००० मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाचे १८९ प्रगत विकसनशील व अविकसित राष्ट्रांचे सभासद नवसहस्रकाच्या विकासासाठीची उद्दिष्टे ठरविण्यास एकत्र आले व त्यांचा जाहिरनामा 'सहस्रकी विकास उद्दिष्टे' या नावाने जाहिर झाला या जाहिरनाम्यात ८ उद्दिष्टे आणि १८ लक्ष्य निश्चित करण्यात आली ती पुढीलप्रमाणे आहे.

१. प्रतिदिन प्रतिव्यक्ती भूक व दारिद्र्य निवारण करणे १ डॉलरवरून कमी प्राप्ती असणाऱ्या लोकांचे प्रमाण २०१५ पर्यंत निम्मे करणे. भूकेने गांजणाऱ्या व्यक्तींचे प्रमाण २०१५ पर्यंत अर्धे घटविणे. जवळजवळ ८० कोटी लोक जागतिक लोकसंख्येच्या १८ टक्के भूकेने पिडले होते. मुलांच्या कुपोषणाचा विचार याच उद्दिष्टात समाविष्ट आहेत.
२. सर्वांना प्राथमिक शिक्षण उपलब्ध करून देणे. सन २०१५ पर्यंत सर्वत्र मुला-मुलींचा प्राथमिक शिक्षणाचा पूर्ण अभ्यासक्रम पूर्ण होणे आवश्यक आहे.
३. स्त्री-पुरुष समानता व स्त्रियांना सक्षमता मिळवून देण्यासाठी प्रोत्साहन देणे. प्राथमिक, माध्यमिक व शिक्षणाच्या सर्व टप्प्यांत मुलामुलींत असणारी तफावत २०१५ पर्यंत नाहीसी करणे.
४. बालमृत्यूचे प्रमाण घटविणे. सन १९९० ते २०१५ या काळात ५ वर्षाखालील बालकांच्या मृत्यूचे प्रमाण दोन तृतीयांशाने कमी करणे.
५. गर्भवतींचे आरोग्य सुधारणे. सन २०१५ पर्यंत गर्भवतींच्या मृत्यूचे प्रमाण तीन चतुर्थांशाने घटविणे.
६. एच.आय.व्ही/एड्स, हिक्ताप व अन्य रोगांशी मुकाबला करणे. २०१५ पर्यंत हे रोग थोपावणे व एच.आय.व्ही/एड्स यांचा प्रसार होणार नाही यासाठी प्रयत्न करणे. हिक्ताप व अन्य प्रमुख रोगराई यांचा सन २०१५ पर्यंत प्रसार थांबविणे व ती नाहिशी करणे.

७. पर्यावरणाचे रक्षण व टिकाऊपण होत राहील याची व्यवस्था करणे. देशाच्या घोरणातून व कार्यक्रमांतून टिकाऊ विकासाची तत्वे पाळली जातील असे पाहणे व यापुढे पर्यावरणाची संसाधने नष्ट होणार नाही याची खात्री करणे. शुध्द पिण्याचे पाणी ज्यांना उपलब्ध नाही अशा लोकांचे प्रमाण सन २०१५ पर्यंत निम्मे करणे. निदान १० झोपडवासीयांचे जीवनमान सन २०२० पर्यंत अर्थपूर्णपणे सुधारलेले करणे.

८. आर्थिक विकासासाठी जागतिक सहकार्य वाढविणे खुली नियमबद्ध विभेदक नसणारी व्यापार वित्तीय व्यवस्था करणे.

विकसित देशांच्या विकास गरजांकडे खास लक्ष देणे. यात त्यांच्या प्रशुल्क व वाटामुक्त निर्यातीस वाव कर्जमुक्तीचा वाढीव कार्यक्रम इत्यादी कार्यक्रम समाविष्ट आहेत. विकसनशील देशांच्या कर्जाचा राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सर्वकश विचार करुन दीर्घमुदतीचे कर्ज झेपतील अशी व्यवस्था करण्यात आली. तसेच विकसनशील देशांच्या सहकार्याने तरुणांसाठी प्रतिष्ठित व उत्पादक काम मिळवून देण्यासाठी व्युहरचना आखणे व तिची अंमलबजावणी करण्याचे निश्चित करण्यात आले. औषधी कंपन्यांच्या सहकार्याने विकसनशील देशांना परवडेल अशा किंमतीत औषधे मिळतील अशी व्यवस्था करण्यात आली. खाजगी क्षेत्राच्या सहकार्याने नवीन तंत्रज्ञानाचा विशेषतः माहिती व दळणवळण तंत्राचा लाभ मिळवून देण्याचे ठरविण्यात आले.

विकास (Development) :

विषमता ही अशी अवस्था आहे, जी मानवी हक्कांच्या विस्तृत मुल्याविषयी अपेक्षा प्रतिबिंबित करते. त्यामुळे निर्धनता निर्मूलन हा संयुक्त राष्ट्रांच्या सर्व विकासासंबंधित उपक्रमांतील महत्वाचा उद्देश आहे आणि विकासाच्या हक्काचा मुख्य विषय आहे. जगामधल्या प्रगत होणाऱ्या राष्ट्रांतील एक चतुर्थांश जनसंख्या अत्यंत गरिबीत राहते, तर प्रगत देशांतील अनेक भागांत गरिबीत राहणाऱ्या लोकांच्या टक्केवारीत वाढ होत आहे. गरिबी समाजावर अनेक प्रकारे परिणाम करते.

जगभरात अत्यंत गरिबीत राहणाऱ्या १.६ अब्ज लोकांमध्ये ७०% स्त्रिया असल्यामुळे, संयुक्त राष्ट्रांच्या निर्धनता निर्मूलनाच्या प्रयत्नांमध्ये महिलांच्या बाजूकडे अधिक लक्ष केंद्रित करण्यात येत आहे. जगातील कामाच्या तासांतील २/३ तास महिला काम करतात, परंतु जगातील फक्त १/१० उत्पन्न त्यांना मिळते आणि जगातील १/१० हून कमी मालमत्तेवर त्यांची मालकी आहे. याशिवाय जगातील अशिक्षितांपैकी २/३ स्त्रिया आहेत. महिलांच्या विकासाच्या हक्कात अजूनही खूप अडथळे आहेत, ते अधिककरून गृह कायदे, सांस्कृतिक रूढी, सामाजिक परंपरा आणि लिंगावर आधारित रुढिबद्ध असल्यामुळे त्यांचे निर्मूलन करणे अत्यंत कठीण आहे.

विकासाच्या दिशेने योग्य आधारभूत प्रवेश, निर्धनता निर्मूलनाच्या सुनियोजित कृतीसाठी नैतिक पाया पुरवितो आणि सामाजिक न्यायाच्या संघर्षात गरिबांना अधिकार प्राप्त करून देतो. संयुक्त राष्ट्र देशांना लक्ष्य नेमून देते आणि गरिबी कमी करण्यातील प्रगतीचे मोजमाप

करते. या पुढाकाराच्या यशासाठी गरीब लोकांचे स्थानिक स्तरावर प्रतिनिधित्व करणाऱ्या अशासकीय संस्थांच्या आणि स्वतः त्या लोकांच्या सहभागाची गरज असते. विकास प्रकल्पांची योजना, अंमलबजावणी व मोजमाप यांच्यासाठी हा सहभाग महत्वाचा असतो. प्रगत आणि प्रगत होणाऱ्या राष्ट्रांमधील टिकणारे सहकार्य हीच निर्धनता निर्मुलनाची गुरुकिल्ली आहे.

विकासाचा हक्क:

विकासाचा हक्क म्हणजे संयुक्त राष्ट्रांच्या अंतर्गत झालेल्या अमूर्त उत्क्रांतीचा परिणाम आहे. प्रथम वसाहतवाद संपुष्टात आणण्याच्या अनुभवातून आणि नंतर प्रगत होणाऱ्या राष्ट्रांमध्ये मानवी हक्कांचा सार्वत्रिक आनंद घेण्यास आवश्यक असलेली स्थिती निर्माण करण्यासाठी त्यांना टिकाऊ साहाय्याची गरज आहे, या जाणिवेतून याला आकार देण्यात आला. विकासाच्या हक्कावरील जोर हा विश्वास प्रतिबिंबित करतो की, संकुचितरीत्या स्पष्ट केलेली आर्थिक विकासावरील कल्पना, अशी परिस्थिती निर्माण करण्यास पुरेशी नाही. जो विकास मानवी हक्कांप्रती आणि कायद्याच्या अंमलाप्रती आदरविरहित असतो, तो अपूर्ण असतो. टिकणाऱ्या विकासाला ज्याप्रमाणे मानवी हक्कांची वाढ आणि संरक्षण आधार पुरवितात, तेवढ्यात प्रमाणात विकासामुळे मानवी हक्कांना बळकटी येते. जनतेचा स्वयंनिर्भरतेचा सार्वत्रिक हक्क विकासाच्या हक्काच्या केंद्रस्थानी आहे.

१९८६ मधील विकासाच्या हक्कांवरील जाहीरनामा दर्शवितो की विकास ही एक किचकट, सर्वसमावेशक आणि गतिमान कार्यप्रणाली आहे, जी सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय व सामाजिक दृष्टिकोनांना गुंतविते आणि त्यामुळे सर्व व्यक्तींच्या व समाजाच्या सुस्थितीत वृद्धी होते. सहभागाला विकासाच्या हक्कात खास महत्त्व देण्यात आले आहे. यात वैयक्तिक स्तरावर सक्रिय, स्वतंत्र व अर्थपूर्ण सहभाग असावा लागतो आणि परिणामामुळे मिळणाऱ्या सामाजिक लाभांचे न्याय्य वाटप करावे लागते. जाहीरनामा सांगतो की, अंमलबजावणी करताना, विकासाच्या आवश्यक अवस्था गाठण्यासाठी प्रगत राष्ट्रांनी आंतरराष्ट्रीय अटी, विदेशी कर्जफेड आणि रचनात्मक तडजोड कार्यक्रम या सर्वांमधील नकारात्मक दृष्टिकोन कमी करायला हवेत. हा हक्क सर्व नागरी, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय व सामाजिक क्षेत्र वेढतोच, त्याशिवाय तो विविध मानवी हक्कांदरम्यान असलेल्या परस्परावलंबित आणि अविभाज्य संबंधांच्या अधिकृत मान्यतेला उन्नत करतो, ज्यामुळे वैयक्तिक संपूर्ण सहभाग मिळतो आणि आर्थिकदृष्ट्या टिकाऊ, राजकारणमुक्त आणि सामाजिक न्याय्य विकास साध्य करता येतो. ही दीर्घकालीन उद्दिष्टे आहेत, ज्यांच्या पूर्तीसाठी स्थानिक व प्रादेशिक अशासकीय संस्था, राष्ट्रीय शासने, आंतरराष्ट्रीय संस्था व जागतिक वित्त संस्थांच्या सहकार्याची, प्रयत्नांची व वचनबद्धतेची आवश्यकता आहे.

पर्यावरण (Environment):

जागतिक पर्यावरणाला निर्माण झालेला धोका हा आंतरराष्ट्रीय समुदायाने दखल घेण्याइतपत गंभीर अवस्थेपर्यंत गेलेला प्रश्न आहे. नैसर्गिक पर्यावरण आणि मानवी जीवन यांचे नाते किती अतुट आहे हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही. मानवाचे संपूर्ण जीवनच

पर्यावरणाशी निगडित आहे; त्यामुळे पर्यावरणाचे चांगल्या प्रकारे रक्षण होण्यावरच मानवी जीवनाची सुरक्षितता अवलंबून आहे.

नैसर्गिक पर्यावरणातील बदल:

मानवी जीवनाच्या अगदी सुरुवातीपासून निसर्ग मानवाच्या सर्व गरजा पुरविण्याची कामगिरी चोखपणे पार पाडत आला आहे. मानवालादेखील निसर्गाच्या व्यवस्थेत फारशी ढवळाढवळ करण्याची गरज पडली नव्हती; परंतु निसर्ग आणि मानव यांच्यातील पारंपरिक संबंधांत आधुनिक काळात काही महत्त्वाचे बदल होऊ लागले आहेत. त्याला अर्थात मानवच कारणीभूत झाला आहे. मानवाच्या सर्व जीवनावश्यक गरजा भागविण्याची क्षमता निसर्गाकडे पुरेपूर आहे; परंतु मानवाची हाव मात्र निसर्ग पूर्ण करू शकत नाही. आधुनिक काळात मानवाची मोठ्या प्रमाणावर भौतिक प्रगती झाली असली तरी त्याची हावदेखील त्या प्रमाणात वाढत चालली आहे. त्याच्या परिणामी निसर्गाचा समतोल ढळू लागला आहे.

पर्यावरणाला निर्माण झालेले धोके:

नैसर्गिक पर्यावरण धोक्यात येण्यास कारणीभूत झालेला सर्वात महत्त्वाचा घटक मानवाने आपल्या स्वार्थासाठी नैसर्गिक संसाधनांची चालविलेली मनमानी लूट हा आहे.

आधुनिक काळात मानवाने विकासाच्या नावाखाली नैसर्गिक संसाधनांचा अमर्याद वापर सुरू केला आहे; त्यामुळे प्रदूषण मोठ्या प्रमाणात वाढत चालले आहे. पाणी प्रदूषण, वायू प्रदूषण, ध्वनी प्रदूषण अशा प्रकारच्या प्रदूषणांमुळे निसर्गाचे चक्र बदलू लागले आहे. त्याचे पर्यावरणावर आणि मानवी जीवनावर विपरीत परिणाम होऊ लागले आहेत. वाढते औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, कीटकनाशकांचा वाढता वापर, रासायनिक खतांचा वाढता वापर, जंगलसंपत्तीची होत असलेली अपरिमित लूट आणि त्यातून जंगलांचे किंवा वनांचे घटत चाललेले प्रमाण इत्यादी घटकदेखील पर्यावरणाच्या दृष्टीने गंभीर धोके ठरू लागले आहेत.

पर्यावरणाचा प्रश्न आणि आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था:

नैसर्गिक पर्यावरणाला निर्माण झालेले धोके विचारात घेता पर्यावरण-संरक्षण हा मानवजातीच्या हिताच्या किंबहुना अस्तित्वाच्या दृष्टीने किती महत्त्वाचा मुद्दा बनला आहे, यावर वेगळे भाष्य करण्याची गरज नाही. तसेच आता पर्यावरण-संरक्षण हा एखाद-दुसऱ्या राष्ट्रापुरता मर्यादित विषय राहिलेला नाही. पृथ्वीचे वाढते तापमान, ओझोन वायूच्या स्तराला निर्माण झालेला धोका, मानवी जीवनाला घातक ठरू शकणाऱ्या वायूंचे वातावरणातील वाढू लागलेले प्रमाण यांसारख्या समस्या सोडविण्याचे कार्य एखाद्या राष्ट्राला करता येण्यासारखे नाही. आंतरराष्ट्रीय समुदायातील सर्व राष्ट्रांनी सामुदायिकरीत्या प्रयत्न करून त्यावर उत्तर शोधणे गरजेचे झाले आहे.

b) मानवी हक्क (Human Rights):

विसाव्या शतकात मानवी हक्क हा आंतरराष्ट्रीय समुदायाच्या जिव्हाळ्याचा आणखी एक विषय बनला आहे. याचा अर्थ असा नव्हे की, मानवी हक्काचा विषय विसाव्या शतकातच

पुढे आला. मानवी हक्क हा तसा अगदी जुन्या काळापासून चर्चेत असलेला विषय आहे. प्राचीन ग्रीक नगरराज्यांच्या काळात अनेक राजकीय विचारवंतांनी मानवाच्या नैसर्गिक हक्कांसंबंधी आपले विचार व्यक्त केले होते. आधुनिक काळातील निरनिराळ्या राजकीय विचारवंतांनीही मानवी हक्काच्या प्रश्नाला प्राधान्य देऊन त्यासंबंधी मतप्रदर्शन केले होते. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या काळात फ्रान्सच्या राष्ट्रीय असेंब्लीने 'मानव व नागरिक यांच्या हक्कांचा जाहीरनामा' प्रसिद्ध केला होता. त्यामध्ये असे म्हटले होते की, सर्व मानव जन्मतःच स्वतंत्र आहेत आणि त्या सर्वांना समान अधिकार लाभले आहेत. अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्धाच्या काळातही अमेरिकेच्या राष्ट्रीय नेत्यांनी मानवी हक्कांचा पुरस्कार केला होता.

संयुक्त राष्ट्रे आणि मानवी हक्क:

मानवी हक्कांसंबंधी याप्रमाणे अगदी प्राचीन काळापासून चर्चा होत आली असली तरी या प्रश्नाला विसाव्या शतकातच जास्त महत्त्व प्राप्त झाले. विशेषतः मानवी हक्कांची आंतरराष्ट्रीय पातळीवरून दखल घेतली गेली ती विसाव्या शतकातच होय. दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर जागतिक शांततेच्या रक्षणासाठी २४ ऑक्टोबर, १९४५ रोजी संयुक्त राष्ट्रांची स्थापना करण्यात आली. संयुक्त राष्ट्रांनी शांततेच्या प्रश्नाबरोबरच मानवी प्रतिष्ठेच्या रक्षणालाही महत्त्व दिले. संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेतच मानवी हक्क व मूलभूत स्वातंत्र्य यांचा आग्रह धरण्यात आला असून त्यांच्या प्रस्थापनेसाठी प्रयत्नशील राहण्याचा निर्धार व्यक्त केला आहे. अशा प्रकारे संयुक्त राष्ट्रांनी मानवी हक्कांच्या प्रश्नाला प्राधान्य दिल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय समुदायाचे लक्ष त्याकडे वेधले गेले. मानवी हक्कांच्या रक्षणासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवरून प्रयत्न करण्याची आवश्यकता सर्वांच्या लक्षात आली.

मानवी हक्कांच्या रक्षणासाठी संयुक्त राष्ट्रांचे प्रयत्न:

संयुक्त राष्ट्रांनी मानवी हक्कांच्या रक्षणासाठी विविध स्तरांवरून आपले प्रयत्न चालू ठेवले आहेत. या आंतरराष्ट्रीय संघटनेने जागतिक शांततेच्या रक्षणाइतकाच मानवी हक्कांच्या रक्षणाचा प्रश्न महत्त्वाचा मानला. मानवी हक्क आणि मूलभूत स्वातंत्र्य यांची हमी मिळाल्याखेरीज आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षितता राखली जाऊ शकत नाही, असे तिने घोषित केले; तसेच संयुक्त राष्ट्रांनी मानवी हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी अनेक आयोग व समित्या वेळोवेळी स्थापन केल्या. याशिवाय संयुक्त राष्ट्रांनी मानवी हक्कविषयक ठराव, जाहीरनामे व करारनामे घोषित करून त्या प्रश्नावर जनजागृती घडवून आणण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले.

मानवी हक्कांचा जाहीरनामा:

संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने १० डिसेंबर, १९४८ रोजी मानवी हक्कांचा सार्वत्रिक जाहीरनामा संमत व स्वीकृत केला. या जाहीरनाम्याच्या प्रस्तावनेत असे म्हटले आहे की, सर्व मानवांना समान हक्क मिळणे आणि त्यांच्या प्रतिष्ठेचे रक्षण होणे हा जगातील स्वातंत्र्य, न्याय व शांतता यांचा पाया होय; तसेच मानवी हक्कांचे उल्लंघन व त्यांचा अनादर यातून निर्माण होणारी रानटी कृत्ये हा मानवजातीच्या सदसद्विवेकबुद्धीवर झालेला आघात होय;

म्हणून मानवी हक्कांचे रक्षण करण्याचे सर्वतोपरी प्रयत्न झाले पाहिजेत. या जाहीरनाम्यात मानवी हक्कविषयक अनेक महत्त्वपूर्ण तत्वांचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे.

मानवतावादी हस्तक्षेप (Humanitarian Intervention) :

विसाव्या शतकात मानवी हक्कांच्या रक्षणाचा प्रश्न विशेष महत्त्वाचा बनला आहे. निर्धारित केलेल्या आणि संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने मानवी हक्कांचा जाहीरनामा संयुक्त राष्ट्रांनी आपल्या सनदेत मानवी हक्कांच्या रक्षणासाठी प्रयत्नशील राहण्याचा स्वीकृत केलेल्या मानवी हक्कांच्या प्रश्नाला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विशेष चालना मिळाली. अर्थात संयुक्त राष्ट्रांच्या सर्वच सभासदराष्ट्रांनी मानवी हक्कांच्या रक्षणाची काळजी घेण्याचे मान्य केले असले तरी आजदेखील अनेक देशांत मानवी हक्कांची उघड उघड पायमल्ली होते, ही वस्तुस्थिती आहे. विशेषतः एकाधिकारशाही, हुकूमशाही अथवा लष्करशाही पद्धतीच्या राजवटी असलेल्या देशांत मानवी हक्कांची मुळीच कदर केली जात नाही. जगातील अनेक देशांत महिलांना त्यांचे न्याय्य हक्क नाकारले जात आहेत; वांशिक, धार्मिक, भाषिक अशा सर्व प्रकारच्या अल्पसंख्य समुदायांच्या मानवी हक्कांची पायमल्ली होत आहे. त्यातूनच मानवतावादी हस्तक्षेपाचा (Humanitarian Intervention) प्रश्न पुढे आला आहे.

मानवतावादी हस्तक्षेप म्हणजे काय?:

मानवतावादी हस्तक्षेप याचा अर्थ मानवतावादी दृष्टिकोनातून करण्यात आलेला हस्तक्षेप असा होतो. हा हस्तक्षेप आंतरराष्ट्रीय संघटनेने किंवा आंतरराष्ट्रीय समुदायातील एखाद्या राष्ट्राने दुसऱ्या राष्ट्राच्या अंतर्गत कारभारात केलेला असतो. जगातील सर्व राष्ट्र सार्वभौम आहेत; तेव्हा कोणत्याही सार्वभौम राष्ट्राच्या अंतर्गत कारभारात दुसऱ्या राष्ट्राने हस्तक्षेप करणे आंतरराष्ट्रीय कायदा व आंतरराष्ट्रीय नीतिनियम यांना धरून होत नाही. अशा प्रकारचा हस्तक्षेप शिष्टसंमतही मानला जात नाही; परंतु अपवादात्मक परिस्थितीत मानवतावादी कारणासाठी असा हस्तक्षेप क्षम्य मानला पाहिजे, असे प्रतिपादन काही जणांकडून केले जाते.

मानवतावादी हस्तक्षेपाची उदाहरणे:

अलीकडील काळात मानवतावादी हस्तक्षेपाच्या प्रकारात बरीच वाढ झाली आहे. एकाधिकारशाही राजवटीत मानवी हक्कांची होत असलेली पायमल्ली, काही राष्ट्रांमध्ये धार्मिक मूलतत्त्ववादाच्या वाढत्या प्रभावामुळे मानवी मूल्यांचा पडत असलेला बळी, अल्पसंख्य समुदायांच्या लोकांवर होत असलेले अत्याचार इत्यादी कारणांमुळे अशा प्रकारच्या मानवतावादी हस्तक्षेपाची गरज निर्माण होते हे कारण त्यासाठी पुढे केले जाते. संयुक्त राष्ट्रांनी आफ्रिका खंडातील काही देशांत आपल्या शांतिसेना पाठवून असे मानवतावादी हस्तक्षेप केले आहेत. त्या देशांतील अंतर्गत परिस्थितीचा विचार करता संयुक्त राष्ट्रांनी अशा प्रकारची उपाययोजना करणे गरजेचेच होते असे म्हणावे लागते.

नाटो संघटनेचा हस्तक्षेप:

संयुक्त राष्ट्रांप्रमाणेच अमेरिकेच्या पुढाकाराने नाटो संघटनेनेदेखील युरोपातील

सर्बिया, मॉन्टेनिग्रो, बोस्निया-हर्जगोविना इत्यादी देशांत मानवतावादी हस्तक्षेप केले आहेत. वरील देशांतील सरकारांकडून मानवी मूल्यांची व मानवी हक्कांची पायमल्ली केली जात होती; म्हणून त्या देशांच्या अंतर्गत कारभारात अशा प्रकारचा हस्तक्षेप करणे आवश्यक झाले होते, असा दावा अमेरिका व नाटो संघटना यांनी केला आहे.

मानवतावादी हस्तक्षेपाची दुसरी बाजू:

मानवतावादी हस्तक्षेपाचे समर्थन मानवी हक्क व मानवी मूल्ये यांच्या रक्षणाच्या दृष्टिकोनातून केले जाते. मानवी मूल्ये अतिशय महत्त्वाची असल्याने त्यांचे रक्षण भरण्यासाठी आवश्यक ते उपाय योजणे गरजेचे ठरते, असा युक्तिवाद या संदर्भात केला जातो; पण या प्रश्नाची दुसरी बाजू विचारात घेणेही तितकेच महत्त्वाचे आहे. जगातील प्रत्येक राष्ट्र सार्वभौम असून आपल्या सार्वभौमत्वाचे रक्षण करणे हा प्रत्येक राष्ट्राचा हक्क आहे; म्हणून कोणत्याही राष्ट्राच्या अंतर्गत कारभारात इतरांनी हस्तक्षेप करणे मुळीच समर्थनीय ठरत नाही.

त्यापेक्षाही महत्त्वाचा मुद्दा असा की, जगातील काही राष्ट्र मानवतावादी हस्तक्षेपाच्या नावाखाली आपला राजकीय स्वार्थ साधण्याची शक्यता नजरेआड केली जाऊ शकत नाही. किंबहुना, अमेरिका व नाटो संघटना यांनी राजकीय स्वार्थ साधण्यासाठीच असे हस्तक्षेप केले होते असे मानण्यास भरपूर जागा आहे. अमेरिकेने सर्बियात ज्या प्रकारची लष्करी कारवाई केली, ती पाहता तिने मानवी मूल्यांचे रक्षण करण्याऐवजी ती मूल्ये पायदळी तुडविली असेच म्हणावे लागते. अमेरिकेची मित्रराष्ट्रे असलेल्या काही राष्ट्रांमध्ये मानवी मूल्ये व मानवी हक्क यांची राजरोस पायमल्ली होते आहे; परंतु तेथे मानवतावादी हस्तक्षेप करण्याची गरज अमेरिकेला वाटत नाही. त्याच्याही पुढे जाऊन व्हिएतनाम, इराक अशा काही देशांत खुद्द अमेरिकेनेच मानवी मूल्यांवर घाला घालण्याची कृती केली होती.

यावरून असे लक्षात येते की, मानवतावादी हस्तक्षेपाच्या नावाखाली अमेरिकेसारखी महासत्ता जगातील इतर राष्ट्रांना अंकित ठेवण्याचे आपले मनसुबे तडीस नेत आहे. आंतरराष्ट्रीय समुदायापुढे निर्माण झालेला हा एक नवाच धोका आहे. आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाइतकाच हा धोकाही गंभीर स्वरूपाचा आहे.

c) स्थलांतर (Migration):

संयुक्त राष्ट्रांचे निर्वासितांकरिता उच्चायुक्तांचे कार्यालय संयुक्त राष्ट्रांनी मानवी हक्कांच्या रक्षणाबाबत अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने स्वीकृत केलेल्या मानवी हक्कांच्या सार्वत्रिक जाहीरनाम्यावरून ही संघटना मानवी हक्कांच्या रक्षणाविषयी किती जागरूक किंवा सतर्क आहे हे दिसून येते. मानवसमूहांपैकी कोणत्याही घटकावर मानवी हक्कांच्या संदर्भात अन्याय होऊ नये, म्हणजेच कोणताही घटक मानवी हक्क आणि मूलभूत स्वातंत्र्य यांपासून वंचित राहू नये अशी तिची भूमिका आहे. कोणत्याही कारणामुळे निर्वासित व्हावे लागलेल्या किंवा स्वतःच्या कायमच्या वास्तव्याच्या प्रदेशाचा त्याग करावा लागलेल्या लोकांच्याही मानवी हक्कांचे रक्षण कसे करता येईल, किंवा त्यांना मानवी हक्कांचा लाभ घेण्यासारखी परिस्थिती कशी निर्माण करता येईल याकडेही संयुक्त

राष्ट्रांनी लक्ष दिले आहे. त्याच उद्देशाने संयुक्त राष्ट्रांचे निर्वासितांकरिता उच्चायुक्तांचे कार्यालय (Office of the United Nations High Commissioner for Refugees- UNHCR) या संघटनेची स्थापना करण्यात आली आहे.

निर्वासितांकरिता संयुक्त राष्ट्रांचे उच्चायुक्तांचे कार्यालय या संघटनेची स्थापना संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेद्वारे ३ डिसेंबर, १९४९ रोजी करण्यात आली.

उद्दिष्ट व कार्ये:

निरनिराळ्या कारणांमुळे निर्वासित व्हावे लागलेल्या किंवा स्वतःच्या नेहमीच्या वास्तव्याच्या प्रदेशाचा त्याग करावा लागलेल्या लोकांचे संरक्षण करणे आणि त्यांना आवश्यक ती मदत उपलब्ध करून देणे हे या संघटनेचे मुख्य उद्दिष्ट होय.

संयुक्त राष्ट्रांच्या मानवी हक्कांच्या जाहीरनाम्यात असे एक कलम आहे की, प्रत्येकाला दुसऱ्या राष्ट्रांत आश्रय मागण्याचा व घेण्याचा अधिकार आहे. जाहीरनाम्यातील या तत्वाचा पाठपुरावा करण्याचे कार्य निर्वासितांकरिता संयुक्त राष्ट्रांच्या उच्चायुक्तांच्या कार्यालयामार्फत पार पाडले जाते.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर जगातील अनेक राष्ट्रांत निर्वासित झालेल्या किंवा व्हावे लागलेल्या लोकांच्या पुनर्वसनाचा प्रश्न निर्माण झाला होता. लोकांना निर्वासित व्हावे लागण्यास अनेक बाली कारणीभूत झाल्या होत्या; तसेच त्यासंबंधीच्या गांभीर्याची पातळीदेखील वेगवेगळी होती. तथापि, या लोकांपुढे त्यांच्या अस्तित्वाचाच अतिशय गंभीर प्रश्न निर्माण झाला होता. त्यांचे सर्व हक्क हिरावले गेले होते. अशा परिस्थितीत निर्वासितांच्या प्रश्नांची तातडीने दखल घेण्याची गरज आंतरराष्ट्रीय संघटनेला वाटली. त्याकरिता या कार्यालयाची स्थापना करण्यात आली. निर्वासितांकरिता संयुक्त राष्ट्रांचे उच्चायुक्तांचे कार्यालय या संघटनेने संपूर्ण जगात निर्वासितांकरिता अत्यंत उपयुक्त कार्य केले आहे. निर्वासितांच्या जगण्याच्या हक्काचे रक्षण व्हावे, त्यांच्या पुनर्वसनाची योग्य व्यवस्था लावली जावी आणि त्यांच्या इतर प्रश्नांची तड लागावी, यासाठी या संघटनेने फार मोठे योगदान केले आहे. तिच्या या कार्याबद्दल तिला इ. स. १९५५ मध्ये आणि १९८१ मध्ये असे दोन वेळा शांततेचे नोबेल पारितोषिक मिळाले आहे.

४.५ सरावासाठी प्रश्न

- १) दारिद्र निर्मितीस कारणीभूत घटकांची यादी करा.
- २) विकासाची संकल्पना स्पष्ट करा.
- ३) पर्यावरण संतुलनासाठी उपाययोजना सांगा.
- ४) मानवी हक्काची सनद कधी जाहीर झाली.
- ५) मुक्त व्यापार संकल्पना स्पष्ट करा.
- ६) निर्वासितांचे प्रश्न लिहून काढा.
